

KLASSZIKUS ÉS KÉSŐ MODERNITÁS A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI MAGYARORSZÁGON²

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.246

ABSZTRAKT

A tanulmányban kísérletet teszünk a rendszerváltás utáni időszak modernizációelméleti értelmezésére, különböző empirikus kutatásokat újraértelmezve. Az elemzési szempontok *A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete* című tanulmányban kerültek kidolgozásra Bourdieu, Habermas, Giddens és Lash elméletei alapján. Az elemzés alapján megállapítható, hogy a rendszerváltás utáni Magyarországon a klasszikus és késő modernitás integrációs logikái ahelyett, hogy egymás patológikus vonásait tompították volna, sokkal inkább felerősítették. Ennek hatására olyan társadalmi zárványok alakultak ki, melyekben az egyenlőtlenségek, dogmatikus interakciók és az eldologiasodás problémáihoz hozzáadódtak az olyan problémák, mint az ontológiai bizonytalanság, a kockázatok és az identitáskonstrukció nehézségei.

Kulcsszavak: rendszerváltás, modernizáció, kritikai elmélet

ABSTRACT

The paper aims at understanding the post-transition period from a modernization theoretical point of view by reinterpreting various empirical researches. The analytical framework was elaborated in the essay *A unified theory of classical and late modernity* based on the theories of Bourdieu, Habermas, Giddens and Lash. Based on the empirical review, we may conclude that in Hungary the integration logics of classical and late modernity strengthen each other's pathological tendencies instead of counterbalancing them. As a result, segregated social spheres emerged, where the problems of inequalities, dogmatic interactions, reification are added to problems like ontological insecurity, risks and identity construction.

Keywords: transition, modernization, critical theory

A hazai társadalomelméletek többnyire a modernitás klasszikus elméleteiből indulnak ki, ezek perspektívájából jellemezve „felemásként” vagy „megkéséttként” a hazai trendeket. Ez a megközelítés, amellet, hogy sok szempontból termékenynek bizonyult, napjainkra egy sajátos vakfolttal is megterhelte a modernitás helyi sajátosságainak értelmezését. Ebből a perspektívából a késő modernitás azon globális jelenségei, melyek az Európához és a világhoz a rendszerváltás óta egyre több szállal kapcsolódó Magyarországon is megjelentek, háttérbe szorultak. Aligha vitatható ugyan, hogy a késő modernitás jelenségei itthon a klasszikus modernitás felemás vagy

---

1 ELTE-TáTK Elmélettörténet Tanszék, egyetemi adjunktus

2 A tanulmány elkészültét az OTKA (K 105076) támogatta.

megkésett mintázataira rétegződtek, és ennek megfelelően értelmezésükhöz nélkülözhetetlenek az ezeket leíró elméletek, mégsem szerencsés e mintázatok következményeiként tekinteni rájuk. A hazai késő modernitás jelenségei nem redukálhatók egyszerűen a hazai klasszikus modernitás következményeire, minthogy azok legalább annyira kapcsolódnak a globális hálózatokhoz, mint a helyi társadalomtörténeti előzményekhez. Éppen ezért önálló vizsgálatot érdemel, hogy a hazai viszonyok között pontosan miként rétegződnek egymásra a klasszikus és késő modernitás különböző integrációs logikáihoz igazodó cselekvési szférák.

Az alábbiakban e mintázat feltérképezésére teszek kísérletet, *A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete*³ című tanulmányban kijelölt szempontok szerint (Sik 2014a). A társadalmi integráció egyes aspektusaira vonatkozó hazai trendeket különböző szakszociológiai kutatásokból rekonstruálhatjuk. Ezek a kutatások értelemszerűen a saját szempontjaik szerint szerveződtek. Így ahhoz, hogy felhasználhassuk eredményeiket, interpretációra van szükség. Az alábbiakban ezért arra törekszem, hogy a társadalmi integráció különböző típusaival kapcsolatba hozható kutatásokat áttekintsem és újraértelmezsem. A felhasznált empirikus vizsgálatok kiválasztásakor – tekintve, hogy ez meghaladná a tanulmány kereteit – nem a teljesség igényével járok el, ugyanakkor a modernitás rétegeiről igyekszem átfogó képet alkotni.

Természetesen egy ilyen vállalkozás számos esetlegességgel terhelt, melyek egyfelől az absztrakt elméletek és az empirikus elemzések közti távolságból fakadnak, másfelől a kutatási eredmények újraértelmezésén alapuló módszerből. Interpretatív mivoltukból fakadóan mindkét mozzanat jelentős kontingenciával, valamint elkerülhetetlen sematikussággal terheli meg az elemzést. Ezt figyelembe véve az alábbi gondolatmenetre úgy érdemes tekinteni, mint ami végkövetkeztetések helyett hipotéziseket fogalmaz meg. Ebben az értelemben az alábbi elemzések egyfelől illusztrálni hivatottak, hogy miként közelíthetők a klasszikus és késő modernitás absztrakt elméletei az empirikus elemzésekhez, másfelől további, önálló kutatásokat alapoznak meg.

Első lépésben a magyar társadalom integrációs sajátosságait vázolom fel, rámutatva azokra a tendenciákra, melyek a konzerváló, a reflexív és a kibernetikai cselekvési szférákat meghatározták. Ezt követően röviden kísérletet teszek e tendenciákból fakadó következmények levonására a klasszikus és késő modernitás egyesített kritikai modellje segítségével.

A KONZERVÁLÓ INTEGRÁCIÓS SZFÉRA EXPANZIÓJA

A konzerváló integrációs szféra jellemzéséhez elsőként a rendszerváltás utáni habitusokat, illúziókat és mezőstruktúrát kell körvonalazni. Ezek jellemzéséhez az egyenlőtlenségi viszonyok elemzése adja meg a kulcsot. Az egyenlőtlenségi viszonyok mindenekelőtt kijelölik a társadalmi gyakorlatok lehetőségterét, vagyis azokat a láthatatlan falakat, melyekbe beleütközve, kialakulnak a különböző habitusok. A vonatkozó kutatásokból kiderül, hogy az egyenlőtlenségek a rendszerváltás óta napjainkig az élet szinte minden területén folyamatosan nőttek (Ferge 2005, 2008, Kovách et al. 2012). Bár a népesség iskolázottsági szintje közép- és felsőfokon folyamatosan növekedett, ez nem az alacsony iskolai végzettségű szülők gyerekeinek beiskolázásából fakadt. Míg a rendszerváltás előtt fokozatosan csökkent az általános iskolát be nem fejezők aránya, a rendszerváltás óta ez a trend megtorpant. Az elmúlt húsz évben folyamatosan újratermelődik egy 20%-os réteg, aki maximum a nyolc

³ Megjelent a socio.hu 2014/4. számában, lásd http://www.socio.hu/uploads/files/2014_4/7sik_tanulmany.pdf.

általános iskolát tudja befejezni, miközben ennek a munkaerőpiaci értéke egyre kisebb. Különösen szembetűnő a roma népesség iskolai esélyeinek romlása, amit elsősorban az iskolák közötti és iskolákon belüli szegregáció fejez ki (Kertesi 2005).

Hasonló irányú folyamatok figyelhetők meg a munkaerőpiachoz való viszony tekintetében is. Nagyjából 56%-ra tehető a munkaképes korosztályon belül a stabil munkaerőpiaci pozícióval rendelkezők aránya, 17% társadalombiztosítási juttatást kap, 12% bizonytalan munkaerőpiaci pozícióban van, és mintegy 14% a munkaerőpiacon kívül rekedt (Ferge 2005: 19). Mindezzel párhuzamosan – és mindezzel összefüggésben – a rendszerváltás óta a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek is fokozódtak, ami kihatott az egészségügyi kockázatok, a lakáshelyzet, a fogyasztási, a térszerkezeti, az infrastrukturális és a társas kapcsolatok szintjén megjelenő további egyenlőtlenségekre is. Ennek eredményeként egyes kutatók egyenesen egy szegregált „underclass” réteg kialakulását jelzik (Ladányi–Szelényi 2004).

Az egyenlőtlenségek fokozódásának trendjei mindenekelőtt arra utalnak, hogy egyre jobban polarizálódik a cselekvések lehetőségtere: az iskolázottság, a munkaerőpiaci pozíció, a jövedelmi és vagyoni helyzet, valamint az ezekkel összefüggő további dimenziók mentén egyre inkább elkülönülnek egymástól a hozzáférhető rutinok szerint a különböző társadalmi csoportok. Az eltérő cselekvési terek határai eltérő habitusként rögzülő rutinokat hoznak létre, mely habitusok messzemenőig meghatározzák az elérhetőnek tartott vágyakat, a bevethető eszközöket, és az életvezetési stratégia egészét. A leghátrányosabb társadalmi csoportok esetében a rutinok beszűküléséről beszélhetünk, egy – jó eséllyel generációkon átívelő – strukturális kényszerpálya kialakulásáról. Mindez kihat az ontológiai biztonságérzetére is: a strukturális viszonyoknak leginkább kiszolgáltatottak kontrollvesztése az egzisztenciális szorongásnak is könnyen alapjává válik. Az egyenlőtlenségek rendszerváltás óta tartó növekedése ennek a materiális és egzisztenciális értelemben egyaránt kiszolgáltatott rétegnek a növekedését fejezi ki.

Ezeket az összefüggéseket támasztják alá az ontológiai biztonság hiányával szorosan összefüggő pszichopatológiák, a szorongásos és depressziós tünetek alakulása is. Míg 1988-ban csupán a lakosság 2,7%-nál voltak megfigyelhetők ilyen panaszok, addig 2006-ra a népesség 11,2% számolt be a szubjektív kontrollérzet elvesztéséről, krónikus stresszről és a tanult tehetetlenségről. Ráadásul a biztonság hiányához hasonlóan ezek a tünetek sem egyenletesen oszlanak el a populációban: a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek 40%-a, a nyolc osztályt végzettek 20%-a, az érettségizettek 6%-a és a diplomások 4%-a számolt be depressziós tünetekről (Kopp–Martos 2011: 17). Az ontológiai biztonságról összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a rendszerváltás után jelentősen és tartósan lecsökkent, továbbá elsősorban azok számára megvalósíthatatlan, akiknek sem kellő gazdasági, sem kognitív erőforrásai nem voltak az új társadalmi viszonyok között rutinok kialakítására.

Mindez alapján úgy tűnik, hogy magán a konzerváló integrációs logika által meghatározott cselekvési szférán belül is paradox tendenciák azonosíthatók. Az egyenlőtlenségek mind arányukban, mind merevségükben olyan szélsőségesek, hogy a hátrányos pozícióban lévőknek nincs lehetőségük otthonosan érezni magukat a hétköznapi cselekvéshelyzetekben. Ebben az értelemben a strukturális kényszerek terében formálódó habitusuk nem válhat olyan rutinná, ami képes az ontológiai biztonságot szavatolni. Annak helyét az alapvető materiális szükségletekkel kapcsolatos szorongások, és ezek hosszútávú fennállása esetén a belőlük kialakuló egyéb

pszichopatológiák veszik át. Annak ellenére, hogy ez a léthelyzet közvetlenül csupán a társadalom leginkább kiszolgáltatott rétegeit érinti, hatása mégsem korlátozódik erre a csoportra. Veszélyként beépül mindazoknak a várakozási horizontjába is, akiknek reális esélyük van hasonló pozícióba kerülni, és ebben az értelemben a bizonytalan anyagi háttérűek szélesebb rétegének nem tudatosuló motivációira is kihat.

A konzerváló integrációs logika tudatosuló szintjén az illúziók gazdag tárházát találjuk, melyek között egyaránt jelentősek a materiális (gazdasági) és a szimbolikus (morális, vallási, tudományos, ideológiai) tőkékhez kapcsolódók. Ezek hierarchiája és elterjedtsége a XX. században sok változáson ment át, összefüggésben a társadalmat jellemző hatalmi viszonyok dinamikájával. A hivatalos pártállami ideológia, '56 után egyértelműen egy elnyomó hatalom illúziójává vált, melyet elsősorban az anticipált erőszaktól való félelem tartott fenn, nem pedig az elfogadás. Ennek egyfelől az lett a következménye, hogy a hatalom által propagált baloldali közösségi értékek – egyenlőség, igazságosság, szolidaritás, demokratikusság, participáció – hitelüket veszítették, erodálódtak. Másfelől a hivatalos melletti második társadalom nyilvánosságában a pártállam által elfojtott illúziók fennmaradtak. A magánprofit illúziójára egy egész második gazdaság épült rá (Gábor–Galasi 1981). A népi-urbánus ellentétek a demokratikus ellenzékét mindvégig megosztották. Az állampárttal kiegyező, egyháztól független vallási közösségek mindvégig megtalálták közönségüket (Balogh 1997), az etnikai előítéletek pedig egyaránt jellemezték a hétköznapi cselekvőket és a döntéshozókat (Lázár 1996).

A rendszerváltás utáni időszakra ezek a hatalmi torzítások erősen rányomták bélyegüket. A baloldali értékeket ugyan ma is fontosnak tartják az emberek absztrakt formában: európai összehasonlításban élenjárunk az egyenlőtlenségek mérséklését helyeslők között (Lelkes 2009). Ám ez az absztrakt szolidaritás messze nem válik tényleges cselekvési elvvé: nem mutatkozik meg sem a civil aktivitásban, sem pedig az adófizetési hajlandóságban. Az önérdek követésének pragmatikus szempontjai ilyenformán továbbra is felülírják a közérdekre motiváló normákat (Keller 2009b). Úgy tűnik tehát, hogy az államszocializmus évei alatt – a pártállam „támogatásának” köszönhetően – erodálódott baloldali-közösségi-demokratikus illúzióknak a rendszerváltás után sem sikerült megerősödniük. Ezzel szemben a kommunista ideológia által „túrt” és „tiltott” értékek az egypártrendszer felszámolásával szabadon elterjedtek.

Ezek közül a materiális fogyasztás értékei törtek fel a legelementárisabb erővel. Az értékutatók arról tanúskodnak, hogy a szocialista értékeket részben már a rendszerváltás előtt elkezdtek kiszorítani a materiális-hedonista értékek, a rendszerváltás után pedig egyértelmű hegemóniára tettek szert (Füstös–Szakolczai 1999). A gazdasági illúzió ugyanakkor nem csupán azoknak lett sajátja, akik már a Kádár-rendszer második társadalmában elsajátították azt. A piacgazdaság valósága – a munkanélküliség megjelenésével, az inflációval, a társadalombiztosítási háló gyengülésével – objektív kényszer formájában tette sokak számára nyilvánvalóvá a gazdasági illúzió prioritását (Ferge 1996). Ilyenformán azt lehet mondani, hogy a rendszerváltás után, a gazdasági illúzió meghatározóvá vált a társadalom többsége számára, függetlenül a személyes preferenciáktól. Ezt fejezi ki az is, hogy a politikai nyilvánosság egyik központi témájává váltak a gazdasági kérdések, továbbá megnőtt a száma az egyéni felelősségvállalást, a gazdasági szempontok elsődlegességét és a polgárisodás fontosságát hangsúlyozó diskurzusoknak. E témák napirendre tűzése elsősorban a technokrata háttérű baloldali-liberális pártok retorikájában tett szert az identi-

tást meghatározó, központi jelentőségre (Csigó 1998).

Noha a gazdasági alighanem a legáltalánosabb és legjelentősebb illúzióvá vált a rendszerváltás után, korántsem az egyetlen illúzió. A nyilvánosság különböző szintjein mellette számos további kialakult. Ezek között különös jelentőségre tettek szert az országos pártok által zászlóra tűzött valóság-értelmezési minták. A jobb- és baloldali pártok egymástól való identitáspolitikai elhatárolódásának a rendszerváltás óta a nemzettel kapcsolatos diskurzusok váltak legfontosabb terepeivé. A jobboldali pártok identitásukat a nemzettel való azonosságra alapozták. A múltat ebből a perspektívából értelmezték újra, és politikai állásfoglalásukat ebbe a keretbe ágyazták (Szabó 2009). E szimbolikus politika eredményeként, az azt támogatók körében a „nemzet” a valóságot szervező illúzió – kritikailag meg nem vizsgálható – alapjává vált, kijelölve a vágyak, célok és eszközök adott körét.

A nemzeti kérdés mellett, a rendszerváltás óta az etnikai megkülönböztetések is egyre hangsúlyosabbá váltak. Az elsősorban roma lakosságra vonatkozó előítéletek, a rendszerváltás után több mint 15 évig elsősorban hallgatólagos, ki nem mondott tudásként voltak jelen (Erős–Fábián 2005). Ez a helyzet változott meg gyökeresen a szélsőjobboldali retorika közbeszédben való megjelenésével, valamint a szélsőjobboldali politikai pártok és mozgalmak látványos megerősödésével (Karácsony–Róna 2010). Ezek a szervezetek olyan világmentelmezést közvetítenek, ami a társadalmi konfliktusok, problémák leegyszerűsített, dogmatikus magyarázatával szolgált. Ezekben a nehézségek, sérelmek okaiként nem ritkán jól beazonosítható társadalmi csoportokat (roma népesség, politikusok) jelölnek meg. Ebből következően megoldásként e csoportokkal szembeni önvédelmet, valamint a csoportok hatalmi eszközökkel történő fegyelmzését javasolják (Grajczjár–Tóth 2011). Ez a radikális ideológia ilyenformán egy a valóság értelmezését fundamentális szinten meghatározó alternatív illúziót te-remtett, egyszerre adva világosnak tűnő, ugyanakkor valójában reflektálatlan magyarázatot a sérelmekre és jelölve ki a rájuk adandó válasz kereteit.

Ezen illúziók a rutinok szintjén sérült ontológiai biztonság megteremtése szempontjából kulcsszerepet töltenek be. A valóság értelmezésének olyan magától értetődő, meg nem kérdőjelezendő kereteit jelölik ki, melyek magyarázatot adnak a fennálló egyenlőtlenségekre. Ebben az értelemben, ha otthonosságot nem is feltétlenül képesek teremteni, annak pótlékeként, az otthonosság hiányának okait meg tudják nevezni, és ezáltal képesek mérsékelni az ontológiai bizonytalanságot. Igaz, amiatt, hogy az illúziók valójában nemhogy nem kritizálják a fennálló egyenlőtlenségi viszonyokat, de leegyszerűsítő, dogmatikus magyarázatokat adva, elfedik azok tényleges okait, végső soron naturalizálják a patológikus status quo-t és hozzájárulnak annak fennmaradásához. A konzerváló integrációs logika által kijelölt cselekvési szféra intézményeinek működési logikája is ezt tükrözi vissza, előrevetítve az ontológiai biztonságot biztosítani képtelen, és ebben az értelemben belső patológiákkal is jellemezhető konzerváló integráció dominanciáját.

Az oktatási, segítő és egészségügyi ellátórendszeren belül számos példát találhatunk a reflexivitást és rendszerszerűséget egyaránt felülíró mezőlogikára. Az oktatásban önképe szerint a rendszerszerűséget, ám valójában a mezőlogikát tükrözik a szelekciós mechanizmusok. Az egységesített felvételi eljárások és vizsgák a jogalkotói szándék szerint lehetőséget teremtenek arra, hogy a teljesítmények alapján, automatikus döntési eljárásban történjen a diákok megkülönböztetése. Ugyanakkor ez a szándék gyakran sérül amiatt, hogy a sze-

lekció alapjául szolgáló teljesítményre korántsem egyenlő esélye van a különböző háttérű diákoknak. Ilyenformán mind az otthonról hozott gazdasági és kulturális tőke (Róbert 2004), mind az etnikai szempontok erősen torzítják a szelekciót (Forray 2009, Erőss–Kende 2010, Szalai 2010).

Hasonló összefüggések figyelhetők meg a szociális és egészségügyi ellátórendszerben, valamint a pályázati intézmények esetében is. A jogalkotói szándék szerint ezek is az szakértői semlegesség és az abból fakadó esélyegyenlőség elvét hivatottak érvényesíteni tevékenységükben. Azonban a gyakorlatban a rendszerszerű működési logika, helyét különböző mezőlogikáknak átadva, torzul. A szociális ellátórendszer szelekciós logikáját kapcsolathálózati és etnikai szempontok torzítják (Szalai 2007: 177–192), az egészségügyi ellátórendszer szelekcióját a gazdasági és kulturális tőke egyenlőtlenségei, valamint az etnikai különbségek (Kovács 2006), a pályázati rendszer logikáját pedig egy újonnan kialakult projektosztály szempontjai (Kovács 2012).

E három társadalmpolitikai szolgáltató-ellátórendszer sajátosságai pusztán önmagukban aligha érthetők meg. Mindannyian beágyazódnak a gazdasági és politikai intézmények tágabb keretébe, melyek ily módon messzemenőig kihatnak működésükre. A rendszerváltás előtt e két intézményrendszer hierarchikus viszonyban állt egymással: a gazdaság alárendelődött a politikának. A rendszerváltással ez a viszony megváltozott: a gazdaság felszabadult a direkt politikai irányítás alól. A tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet eredményeként a gazdaság autonóm intézményei jöhettek létre, megteremtve egy autonóm gazdasági mezőt. A gazdasági mezőlogika, felszabadulva a pártállami ideológiai elfojtás alól, expanzív tényezővé vált. Mind az oktatási, mind a szociális és egészségügyi ellátórendszer, mind pedig a politikai mező működésére kihat.

A hazai gazdasági intézmények között, beágyazottságuk szerint két nagy csoportot különböztethetünk meg egymástól: az elsősorban multinacionális tőkéhez kötődő szervezeteket és a hazai – privatizáció során újraelosztott – tőkéhez kötődő kis-, közép- és nagyvállalkozásokat (Szalai 2006). A gazdaság e két különböző szegmense elsősorban abban különbözik egymástól, hogy mennyire tekinthető meghatározónak intézményi logikájukban a gazdasági szemantika/illúzió. Az eltérő beágyazottság e tekintetben jelentős különbségeket eredményez. A multinacionális cégekkel szemben a hazai vállalkozásokra az jellemző, hogy sokkal inkább rá vannak utalva helyi környezetükre. A hazai kötődésű vállalkozások egyfelől a működésükhöz szükséges erőforrásként számítanak kapcsolataikra, másfelől potenciális piacként. Az ő működésüket ilyenformán a gazdasági rendszer/mezőlogika mellett a – mérettől függően lokális, regionális vagy országos – politikai mezőlogika megjelenése is jellemzi (Kuczi 2006, Szalai 2001).

A politikai intézményrendszert a rendszerváltás előtt erős centralizáltság és hatalomkoncentráció hatotta át. A rendszerváltással ez több szempontból is átalakult. A centralizáltságot az önkormányzati elv érvényesítése ellensúlyozta, a hatalomkoncentrációt pedig a fékek és ellensúlyok alkotmányos rendszerének kiépítése. Ezáltal a politikai intézmények működését – a korábbi kizárólagos állampárti mezőlogika helyett – a remények szerint kettős logika lett hivatott meghatározni: a pártpolitikai mezőlogika mellett, a kontroll-funkciót betöltő és adminisztratív intézmények rendszerlogikája. Ez a két logika a rendszerváltás óta folyamatos konfliktusban áll egymással, aminek eredményeként elsősorban a pártpolitikai mezőlogika vált dominánssá a közigazgatási és kontroll-funkciójú szervezetek rendszerlogikájával szemben (Arató 2009, Vass 2010). Annak, hogy a mezőlogika hegemóniája elsősorban fenyegetés maradjon, elsősorban a kiegyensúlyozott pártpolitikai erőviszonyok szab-

tak határt: a mindenkori ellenzék ugyanis egyúttal abban is érdekelt, hogy a rendszerlogika fékként működve korlátozza a kormánypártok hatalmát. Ez a pártpolitikai egyensúly a 2010-es választásokon felborult, aminek következményeként a pártpolitikai mezőlogika államszocializmus óta nem látott mértékű térfoglalásának lehetünk tanúi napjainkban (Tóth 2012).

A pártpolitikai mezőlogika – az ellenzéki és kontroll-mechanizmusok súlyának függvényében – a rendszerváltás után nem csupán az adminisztratív és hazai beágyazottságú gazdasági intézmények, hanem emellett az oktatási, szociális és egészségügyi intézmények működésére is kihatott. Ebben az értelemben a pártpolitikai hatalomkoncentráció foka központi jelentőségű minden további intézmény lehetőségeinek számbavételekor. Ahhoz, hogy az oktatási, a szociális és az egészségügyi intézmények reflexív szervezetként tudjanak funkcionálni, és lehetőségük legyen önálló szakmai szempontjaikhoz igazodni arra van szükség, hogy függetlenek maradjanak a gazdasági és politikai mezőlogikától. Erre azonban a rendszerváltás óta csak változó mértékben nyílt lehetőség, és jelen pillanatban sem azonosíthatók olyan jelek, amelyek a függetlenség erősödésére utalnának (Bajomi 2009, Nagy 2009, Szalai 2007).

A helyzetet súlyosbítja továbbá, hogy a politikai és gazdasági mezőlogika szinte átláthatatlanul összefonódott (Hack et al. 2012). Ilyenformán fokozatosan pártok és gazdasági szervezetek olyan hatalmi konglomerátuma jött létre, ami alapvetően meghatározza nem csupán a piacot, a közigazgatást és a redisztribúciót, de az olyan, elvileg tőlük független mezők működését is, mint az oktatás, a művészetek, a nyilvánosság vagy a tudomány. Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy a konzerváló integrációs logika a rendszerváltás óta nem csupán belső patológiákkal terhelt, melyeket illúziókkal hatékonyan fed el, de emellett expanzív tendenciákkal is jellemezhető. Így végső soron önmagán túlmutató jelentőségre tesz szert. Politikai és gazdasági dimenziókat egyaránt magában foglaló, domináns hatalmi pozíciójából fakadóan ugyanis nincs semmiféle gátja a korlátlan expanziójának. Így fennáll az esélye annak, hogy elveszi a teret az alternatív integrációs logikáktól: korlátozza a reflexív integrációt és gyarmatosítja az információs társadalmat. Ez amiatt kétszeresen is problematikus, hogy nem csupán a konzerváló integrációs logika cselekvési szférájának belső patológiái – az egyre szélsőségesebb egyenlőtlenségek és az azokból fakadó ontológiai bizonytalanság – maradnak fenn ezáltal, hanem egyúttal a metaintegráció szintjén is patológiák jelennek meg. Természetesen ahhoz, hogy ezeket az aggasztó lehetőségeket pontosabban megítélhessük a többi integrációs típus által meghatározott cselekvési teret is meg kell vizsgálnunk.

A REFLEXÍV INTEGRÁCIÓS SZFÉRA AMBIVALENCIÁI

Az államszocializmus éveitől a reflexivitás különböző dimenziói a maitól eltérő szerepet tölthettek be. A fennálló politikai rendszer antidemokratikus jellege a reflexivitás kognitív, interaktív és intézményi aspektusait egyaránt blokkolta, aminek következtében ezek csupán bezűkült formában valósulhattak meg. A rendszerváltással a reflexivitás fenti korlátai megszűntek, aminek következtében gyökeres átalakulásra nyílt lehetőség. A diktatórikus keretek felszámolása megnyitotta az utat a nyilvános kognitív, kommunikatív és intézményi reflexivitás számára. Ezek a változások a reflexivitás mindegyik formája számára legalább annyi kihívást és csapdát rejtettek magukban, mint amennyi lehetőséget. Ahogy az alábbiakból kiderül, e célokat csupán felemás módon

sikerült megvalósítani.

A reflexív integrációs logika által meghatározott cselekvési tér nem tudatosuló szintjén a kommunikatív újratermelt életvilágot találjuk. Az életvilág reflexív potenciálja, vagyis nyitottsága, elsősorban az azt újratermelő tudati és kommunikatív folyamatok függvénye. Amennyiben ezek dogmatikusak, vagyis a gondolkodás és a kommunikáció meg nem kérdőjelezhető elemeket tartalmaz, úgy az életvilág is merev. Amennyiben a gondolkodás és a kommunikáció nincs rajtuk kívüli, hatalmi-intézményi korlátok közé szorítva, tetszőleges jelentés szabadon kétségbe vonható és elfogadása igazolási folyamathoz köthető, úgy az életvilág nyitott. Az értékutatók alapján az életvilágról megállapítható, hogy a magyar lakosság gondolkodásmódjában a rendszerváltozás a vártnál jóval kisebb változásokat okozott.

Már az államszocializmus éveiben készült vizsgálatok kimutatták, hogy a tradicionális-vallási világgép leépült ugyan, ám ez nem járt egy nyitott, autonóm, toleráns gondolkodásmód kialakulásával (Hankiss et al. 1982). Ez a sajátosság a rendszerváltás után továbbra is kimutatható. Egy 2008-ban készült nemzetközi összehasonlító vizsgálatból kiderül, hogy bár a vallási-rationális tengely mentén a modernizáltabb nyugat-európai államokhoz hasonló a hazai gondolkodásmód, a gondolkodás zártsága-nyitottsága mentén a kevésbé modernizált országokhoz. Ebben az értelemben a hazai életvilág racionális-zárt karakterűnek tekinthető, vagyis a pre-modern tradícióktól már függetlennek, ugyanakkor a modernitás gondolkodási hagyományait – az igazolások logikáját, a tudás falszifikációs modelljét – még csupán korlátozott mértékben elsajátítónak. Érdekes módon ez a sajátosság – bár természetesen mutat különbségeket mind az életkor, mind a jövedelmi helyzet, mind pedig az iskolázottság tekintetében (a fiatalabbak, gazdagabbak és iskolázottabbak nyitottabb gondolkodásúak), mint-hogy nyugat-európai összevetésben kategóriánként rendre fennállnak a különbségek – általánosnak tekinthető (Keller 2009a).

A reflexivitás tudatosuló aspektusai egy ilyen értelemben zárt életvilággal alkotnak körforgást: rájuk támaszkodnak végső evidenciaként, miközben hosszútávon újratermelik őket. A rendszerváltás után mindekelőtt ezzel a nehézséggel kellett megküzdenie a magyar társadalomnak. Számos jel arra mutat, hogy ez a küzdelem napjainkig sikertelen volt. Ahogy azt Giddens bemutatja, a késő modern reflexivitás növekedésének előfeltétele a szakértői rendszerekbe vetett bizalom megingása. E tekintetben a rendszerváltás után a magyar társadalom élen jár: ahogy az egy 2009-es kutatásból kiderül, európai összehasonlításban a magyarok szakértői intézményekbe vetett bizalmi indexe a legalacsonyabbak között található. Ez legjobban a politikai intézményekre és politikusokra érvényes, ám nagymértékben érinti a – kapitalizmus központi aktoraiént a – bankokat és a – nyilvánosságért elvben felelős – sajtót is. A bizalmatlanság a rendszerváltás óta ráadásul korántsem állandó: a 2000-es évektől folyamatosan romló tendenciát mutat, kifejezve a rendszerváltás utáni világban való csalódást (Tóth 2009: 18–28).

Érdekes módon a növekvő bizalmatlanság ellenére a magyar állampolgárok európai összehasonlításban azok közé tartoznak, akik minél nagyobb állami felelősségvállalást helyezelnének a közfeladatok ellátásában (Albert–Dávid 2009). Ez a sajátos inkonzisztencia arra utal, hogy az intézményekkel szembeni bizalmatlanságból következő reflexió korlátozott maradt. Míg a nyugat-európai államokban a bizalmatlanságtól leginkább az autonóm felelősségvállaláshoz, és az egyéni reflexivitáshoz jutnak el a polgárok, addig itthon a bizalmatlanság nem

implikál konstruktív, autonóm cselekvési mintákat. Ezt támasztja alá a hazai nyilvánosságbeli és civil kontroll hiánya is. A civil társadalmi aktivitás tekintetében Magyarország sereghajtó nem csupán az európai, de azon belül a poszt-szocialista országok között is. Ebből fakadóan az intézményi kontingenciák kezelésének leginkább elterjedt módjai továbbra is a különalkuk és a korrupció maradnak (Keller–Sik 2009).

Ezen adatok alapján tehát úgy tűnik, hogy a késő modern reflexivitás felemás módon valósul meg a rendszerváltás utáni Magyarországon. A cselekvők az intézményekkel és a szakértői véleményekkel szemben bizalmatlanok, ugyanakkor ez nem vezet a reflexivitás kiteljesedéséhez. Nem a nyilvános, civil kontroll, hanem a különalkuk keretében kontrollálják a kockázatokat. Ilyenformán reflexivitásra sor kerül ugyan, ám azt elsősorban az egyéni érdekeket szolgáló stratégiai cselekvés motiválja, nem pedig a nyilvánossá tehető közérdek. Ennek megfelelően a reflexivitás tematikus súlypontjai is mások, mint Nyugat-Európában. Míg ott elsősorban a globális kapitalizmus baloldali és környezetvédelmi szempontok alapján megfogalmazott kritikája tett szert döntő jelentőségre, addig nálunk ezek a kérdések jóval kisebb tömegeket mozgatnak meg.⁴

Mindezek az összefüggések megmutatkoznak a fogyasztói döntésekben is. Míg Magyarországon – hasonlóan egyébként a többi poszt-szocialista országhoz – a fogyasztási döntéseket kimagaslóan az ár határozza meg, addig a nyugati országokban – különösen a skandináv államokban – nagyobb súllyal esnek latba az egészségügyi kockázatok, valamint a termelési körülmények (Gáti 2009: 104). A miliőelméleti alapon szerveződő struktúrákutatók alapján is jól jellemezhető ebből a szempontból a rendszerváltás utáni hazai helyzet. Elkülöníthető egymástól egy mintegy 9%-os réteg, amely kimagasló anyagi helyzettel és intenzív szabadidős-kulturális fogyasztással jellemezhető, egy 31%-os réteg, akik különböző – középestől, alacsonyig terjedő – anyagi helyzetük ellenére identitás alapú, reflexív fogyasztási szokásokkal jellemezhetőek, egy 30%-os réteg, akik közepes anyagi helyzetük ellenére a poszt-materiális helyett alapvetően materiális fogyasztók, valamint egy 30%-os, rossz anyagi körülményekkel és ennek megfelelően kizárólag materiális fogyasztással jellemezhető csoport (Bukodi 2006: 151). Vagyis úgy tűnik, hogy a rendszerváltás óta, a leginkább jómódú decilis mellett, csaknem a lakosság 30%-a mutat sajátosan késő modernitásbeli, poszt-materiális fogyasztási mintázatot.

A fogyasztási szokások mellett az identitáskonstrukció kihívásaira adott válaszokat jól érzékeltetik a párkapcsolati változások is. Ahogy a kutatások kimutatják – bár ez a folyamat már a Kádár-érában beindult – a rendszerváltás óta a házasságok aránya fokozatosan csökkent, miközben a házasság nélküli együttélések és a szingli életforma aránya nőtt, továbbá megjelentek az olyan együttélést is elutasító – és ezáltal az élettársi viszonynál is nagyobb szabadsági fokú –, legújabb típusú tartós párkapcsolati formák mint amilyen a „látogató párkapcsolat”. Azonban ezek a trendek egy lényegi tekintetben eltérnek a nyugat-európaiaktól. Itthon továbbra is a legkívánatosabb együttélési forma a házasság maradt. A szingli lét, a látogató kapcsolat és az együttélés így mind olyan köztes állapotként jelennek meg a bennük élők számára, melyet lehetőség szerint igyekeznek meghaladni. Akik mégis ilyen párkapcsolati formában élnek, azok jellemzően nem önszántukból, hanem strukturális kényszerek hatására – alacsony jövedelem és iskolai végzettség, instabil munkaerőpiaci helyzet – tesznek így (Utasi 2001, Sántha 2006, Szalma 2009). E tekintetben tehát úgy tűnik, hogy – még ha a fiatalokra ez egyre kevésbé jellemző is – alapvetően tradicionális modellt követ a magyar társadalom, csak viszonylag kevesen kísérleteznek új párkapcsolati

4 Természetesen kivételek azért akadnak: a globalizáció kritikai mozgalmakhoz lásd Gagyí 2009, a környezetvédelmi civilekhez lásd Kerényi 2010.

formákkal.⁵ Mindez a reflexivitás szempontjából azzal a következménnyel jár, hogy a tiszta kapcsolatok kialakítására kevés lehetőség nyílik, aminek következtében az identitás-konstrukcióhoz szükséges reflexivitás és a privát demokratizálódási folyamatok tere egyaránt beszűkül.

Az esztétikai reflexivitás átalakulásának egyik legfontosabb terepe az autonóm világra vetett pillantás intézményesült formája, a tág értelemben vett művészeti tevékenység. Erre vonatkozóan megállapítható, hogy az intézményi háttér leépülésével a rendszerváltás utáni pár évben jelentősen csökkentek mind az amatőr művészeti tevékenységek, mind pedig a művészetfogyasztás lehetőségei. A 90-es évek második felére ugyanakkor ez a trend megfordult, és a művészeti tevékenységek keretei kitágultak: új egyesületi formák, valamint stabil művészeti piac jött létre (Borbáth 1999, Cserta 2002). Igaz, ezek a lehetőségek korántsem függetlenek a térbeli és társadalmi egyenlőtlenségektől: elsősorban a nagyvárosokban lakók és a jobb jövedelmi helyzetben lévők azok, akik élhetnek velük (Hunyadi 2005). Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy magának a radikális esztétikai reflexi-vitásnak kialakultak az új keretei a rendszerváltás utáni társadalmi konstellációban. Azonban ezek a keretek nem függetlenek az új típusú egyenlőtlenségektől, vagyis a konzerváló integrációs logika expanziójától. Ebben az értelemben pedig az esztétikai reflexivitás is ambivalensnek tekinthető: épp azoktól a társadalmi viszonyoktól válik függővé, melyek meghaladása lenne a célja.

Összességében tehát felemás kép rajzolódik ki a cselekvők rendszerváltás utáni reflexív potenciáljáról. A kognitív reflexivitás legfontosabb előfeltételei – az intézményekbe vetett feltétlen bizalom hiánya, a poszt-materiális fogyasztás és a tiszta kapcsolat lehetőségfeltételei – egy viszonylag széles réteg számára biztosítottak. Ám mindezen feltételek teljesülése mégis ritkán vezet a giddensi értelemben vett autonóm, reflexív ágensek kialakulásához. Úgy tűnik, mintha a reflexivitás különböző történeti okokból kifolyólag „megtorpanna”: az intézmények iránti gyanakvás nem párosul civil kontrollal, a tudatos fogyasztás nem terjed ki a környezetvédelmi, igazságossági szempontokra, a párkapcsolatokban nem új utakkal kísérleteznek, hanem – a flexibilitás hiányából fakadó nehézségei ellenére – házasságra törekszenek a cselekvők. Ezek a tapasztalatok azt fejezik ki, hogy az államszocializmus örökségén felemás módon sikerült túllépni. A kognitív reflexivitás továbbra is beszűkült, torzult formában valósul meg. Az esztétikai reflexivitás pedig, bár megtalálta új helyét, mégis ambivalens lett: épp azok a rétegek nem tudnak jó eséllyel hozzáférni, akiknek deprivált pozíciójuk okán a legnagyobb szükségük lenne a társadalmitól való függetlenség lehetőségét is magában hordozó reflexióra.

A tudat reflexivitása után az interszjektív reflexivitás, vagyis a kommunikatív cselekvés rendszerváltás utáni sajátosságaira térek át.⁶ Ahogy az a rendszerváltás előtti kutatásokból kiderül, egy ilyen kommunikációs klímának egyáltalán nem kedveztek sem az államszocialista diktatúra infantilizáló, atomizáló, a másikkal szembeni gyanakvásra kényszerítő politikai viszonyai, sem a késő-kádári be rendezkedés alkui (Hankiss 1989). A rendszerváltás után ezt az örökséget kellett volna leküzdeni, ami csupán részben sikerült. Akadtak olyan területek – így például azok a növekvő számú civil szervezetek, amik kimon-

5 A nemi sztereotípiák csökkenő, ám továbbra is jelentős fennmaradása (Gregor 2010), a társadalmi elit konzervatív párválasztási szokásai (Kristóf 2013), valamint a familizmus (Dupcsik–Tóth 2008, Dupcsik 2012) továbbélése különbözőképpen, de egyaránt ezt a képet erősíti.

6 Máshol részletesen elemeztem a rendszerváltás és kommunikatív racionalizálódás kapcsolatát, ezért itt csupán a legfontosabb belátásokat foglalom össze (Sik 2012).

dottan a közélet nyilvánosságbeli kontrollját tűzték ki célul – ahol a kommunikatív racionalizálódás jelei voltak megfigyelhetők (Péterfi 2009). Ám összességében mégis sokkal több jel utal arra, hogy mind az intézmények működése terén, mind a hétköznapi életben a pártállami korszakban kialakult beidegződések tovább éreztetik hatásukat. Az általános másikkal szembeni bizalmatlanság a rendszerváltás óta folyamatosan nőtt, függetlenül a nemtől, kortól és településnagyságtól. Egyedül az iskolai végzettséggel mutat kapcsolatot: különösen jellemző a rosszabb társadalmi helyzetben lévő, alacsonyabb iskolai végzettségűekre (Giczi–Sik 2009, Sik 2014b, Tóth 2009: 21). E kutatási eredmények alapján feltételezhető a rendszerváltás utáni nyilvános személyközi viszonyokról, hogy az uralommentes viták helyett, sokszor továbbra is a stratégiai szándékok és hatalmi pozíciók által meghatározott kommunikáció jellemzi őket.

Az életvilág, a kognitív reflexió és a kommunikatív cselekvés – tudatosuló és nem tudatosuló – szintjeinek körforgása termeli újra a reflexív integráció szférájának intézményeit, miközben azok e körforgás környezeti előfeltételül szolgálnak. Ennek megfelelően az eddig elmondottak sok szempontból meghatározzák az intézmények jellemzőit is, miközben azok visszahatnak rájuk. Ahhoz, hogy e kölcsönhatásokat tisztázhassuk, elkerülhetetlen az intézmények rendszerváltás előtti történetére utalni. Az államszocializmus intézményeiről készült elemzések arra utalnak, hogy a rendszerváltás előtt azok működésében a politikai mező logikája volt meghatározó. Ez egyfelől azt jelentette, hogy sem a szigorú szakmai szempontok szerinti rendszerszerű működésre, sem az intézményi reflexivitásra nem kínálkozott lehetőség. Az állampárt, szabályozás és felügyelet révén, igyekezett centralizálni és lehetőségeihez mérten maximálisan kontrollálni az intézmények működését. E törekvésnek megvoltak a maguk korlátai, a hivatalossal szemben szerveződő „*második társadalom*” formájában (Hankiss 1986). Ugyanakkor, minthogy ezen alternatív társadalmiszerveződési paradigma informális kapcsolatokra épült, definíció szerint nem válhatott a formális intézményi működés meghatározó logikájává. Hiába működtek adott intézményt akár többségében is olyanok, akik szakmai vagy reflexív logika szerint jártak el, az állampárt politikai felügyelete potenciálisan bármikor felülírhatta törekvéseiket. Ezt a kevert, ugyanakkor a potenciális pártállami kontrollt mindvégig fenntartó állapotot fejezi ki a „*hibrid társadalom*” modellje (Hankiss 1989).

Az állampárt megszűnésével a politikai mező nyílt hatalma megszűnt. Így tér nyílt a reflexív és a rendszerszerű intézményi logikák számára. Előbbi működési elvek elterjedéséről tanúskodik az oktatási intézményekben – igazából már a rendszerváltás előtt – elkezdődött önállósodás. Az 1985-ös közoktatási törvénnyel kezdődően az iskolák egyre inkább elvesztették korábbi hatósági jellegüket, ami megmutatkozik a hatósági felügyelettől való függetlenedésben, és a számon kérhetőségben egyaránt. Természetesen ezek a folyamatok korántsem voltak konfliktusmentesek, sem egyirányúak. Az iskolák autonómiájának kérdése a rendszerváltás óta folyamatosan napirenden van, annak kívánatos mértéke a mindenkori kormányzati szándékhoz igazodik (Sáska 2009). Hasonlóképpen az iskolák számonkérhetősége is újra és újra megkérdőjeleződik, ahogy az azzal járó konfliktusok nyilvánossá válnak (Csákó 2008, Sáska 2008).

Ennek ellenére az iskolák között mégis akadtak olyanok, amik a rendszerváltás után többé-kevésbé sikeresen váltottak át a reflexív és rendszerszerű működési logikára. Ez megmutatkozik egyrészt az itthon nagy hagyományokkal rendelkező, '80-as években új erőre kapó reformpedagógiai diskurzusokban (Németh 1996,

Czike 2006), másrészt az alternatív iskolák számának növekedésében (Imre 2004). A reformpedagógiák és az alternatív iskolák kizárólag saját szakmai szempontjaikat igyekeznek érvényesíteni működésük során, függetlenül a környező rendszer- és mezőlogikáktól. Ez alapján értelmezik a velük kapcsolatba kerülő cselekvők viselkedését, és ez alapján reagálnak arra. Ilyenformán a reform és alternatív iskolák működési logikája sajátos értékválasztásaiból kifolyólag, minthogy a diákok és a szülők igényeihez való igazodáson alapul, reflexívként jellemezhető.

Hasonló tendenciák megfigyelhetők az oktatási mellett a szociális ellátórendszer működésében is. A segítő szakmák professzionalizálódásától nem függetlenül a szociális munka is egyre inkább olyan reflexív tevékenységgé válik, melyben az eljárási elvek automatikus alkalmazásának helyét, a kliens és segítő közti interakció veszi át (Fehér 2010, Gakovic 2007, Kerecsi 2007, Varsányi 2007). Kisebb mértékben, de szintén a reflexivitás megerősödése érzékelhető az egészségügyi ellátórendszer működésében, amennyiben a beteg-orvos viszony egyre kevésbé hierarchikus, egyre inkább partneri együttműködésen alapul (Halmos 2006).

Arra a kérdésre, hogy összességében mennyire jellemző a reflexív intézményi gyakorlat, részben az ágensek reflexivitásáról elmondottak, részben az intézményi szabályozás alapján adhatunk választ. Abból kiindulva, hogy a reflexivitás tudatosuló és nem tudatosuló szinten egyaránt korlátozott, arra következtethetünk, hogy ez az intézmények működésére is kihat. Ennek a hatásnak a jelentőségét tovább növeli, hogy az intézményi szabályozás szintjén a reflexivitás kritériumai – bár nincsenek kizárva, de – alapvetően nem jelennek meg. Ez az összefüggés a legjobban talán az oktatási rendszer fent említett példáján világítható meg: a '80-as évek közepében beindult decentralizációs folyamat fokozatosan teret nyitott az intézményi reflexivitásnak, anélkül ugyanakkor, hogy azt a működés alapelvevé tette volna. A szabályozás ilyen értelemben vett ambivalenciáját tovább növelte a különböző kormányok decentralizációhoz való támogatóbb vagy éppen gyanakvó viszonya. Mindennek eredményként az oktatási rendszerben az autonóm reflexivitás lehetőségei és keretei bizonytalanná váltak. Jobb híján a helyi szereplők kezdeményezőkézségén múlik, hogy mi történik, ahelyett, hogy világos, konszenzuális társadalmpolitikai irányelvek érvényesülnének (Bajomi 2006, Tóth et al. 2010). Márpedig éppen az a kezdeményezőkézség az, ami a korlátozott, torzult reflexív potenciál okán jó eséllyel hiányzik. Ilyen értelemben a reflexív ágensek és intézmények patológiái összeadódnak egymással, és egy esetlegesen reflexív cselekvési teret hoznak létre.

A reflexív integráció cselekvési szférájáról összefoglalóan megállapítható, hogy bár az egyéni és interszubjektív reflexió elé a rendszerváltás óta nem gördülnek szisztematikus akadályok, az ebből fakadó lehetőséggel mégis kevesen tudtak élni. A kognitív reflexió azon előfeltétele ugyan általánosan teljesült, hogy a cselekvők kritikusan viszonyulnak a szakértői rendszerekhez, azonban a többség esetében ez valójában egy általános bizalmatlanság, bizonytalanság és anómia része. Ennek megfelelően többnyire nem konstruktív cselekvési minták épülnek rá (civil kontroll, kockázatok közös megvitatása, tiszta kapcsolatok), hanem különböző „fundamentalizmusok”, illúziók (egyéni gazdasági érdekkövetés, nemzeti, radikális ideológiák). Természetesen nem véletlenszerű, hogy mely társadalmi rétegek tagjai válnak nyitottabbá a reflexivításra, és melyek fogadják el reflektálatlanul a különböző illúziókat. Mind a másíkba vetett bizalom, mind a civil részvétel, mind a fogyasztói- és környezettudatosság, mind a nemi sztereotípiák, mind pedig az esztétikai reflexivitás művészetszocioló-

giai indikátorai szoros összefüggést mutatnak az iskolázottsággal és a vagyoni helyzettel.

Ez az összefüggés különösen fontos, ha a konzerváló integráció szintjén azonosított tendenciákra visszautalunk. Az ontológiai biztonság hiánya és az egyenlőtlenségek növekedése nem csupán az életvilág flexibilitását gyengíti meg, hanem emellett a reflexivitás egyéni és társas folyamatait is. Az intézményi kockázatok konstruktív kezelését az ontológiai biztonság hiánya rendkívüli módon megnehezíti. E nélkül ugyanis mind az ön-, mind a másokba vetett bizalom alapvetően sérül, ellehetetlenítve mind az önálló, mind pedig a közös reflexiót. Ezek helyére lépnek az értelemkérdést a materiális felhalmozás, rentabilitás kérdésére redukáló egyéni válaszreakciók, melyek megjelennek mind a korrupció gyakorlatában, mind az alacsony civil aktivitásban, mind a fogyasztói környezettudatosság és kritikai potenciál hiányában. Az evidencia stabil bázisának hiányaként értelmezhető ontológiai bizonytalanság a reflexivitást a tiszta kapcsolatok és az identitáskonstrukció szintjén is aláássa. Különböző formában, de mindkét szinten gyakori, hogy a reflexivitás helyett a fundamentalizmus valamilyen formáját választják a cselekvők. A párkapcsolatok esetében ez a tiszta kapcsolat helyett – a válások magas számának tanúsága alapján kevéssé működőképes – tradicionális együttélési formák preferálásában mutatkozik meg. Az identitáskonstrukció esetében pedig az autonómia helyett a nyilvánosságban megjelenő dogmatikus illúziókkal való azonosulásban.

Ezeket a folyamatokat erősíti az egyenlőtlenségek növekedése okán átélt strukturális kiszolgáltatottság tapasztalata is. A cselekvési alternatívájától megfosztott egyénnek kevés oka van önmagában és másokban bízni. Abban az esetben pedig, ha a szabad, önálló reflexióra sincs lehetősége, nagyobb eséllyel fogad el valamilyen, kiszolgáltatottságát egyszerűen megmagyarázó, a felelőst világosan meghatározó világértelmezést. Ez az összefüggés jelöli ki a társadalmitól való függetlenedés ígérését magában rejtő esztétikai reflexivitáshoz való hozzáférés kiemelt jelentőségét. A művészeti tevékenységekre vonatkozó adatokból kiderül, hogy ezekhez épp azok a rétegek férnek kis eséllyel hozzá, akik számára ez kulcsfontosságú alternatívája lenne a populista, demagóg világmagyarázatoknak. Ilyenformán a reflexiótól leginkább elzárt helyzetbe épp azok kerülnek, akik a leginkább ki vannak téve a bizonytalanság és elnyomottság tapasztalatának.⁷

A reflexivitás tudatosulás szintjén kimutatható patológiái nem hagyják érintetlenül az intézmények működését sem. Így bár bizonyos esetekben megfigyelhető a reflexív intézményi logika megjelenése, ez mégsem válik olyan stabil koordinációs elvvé, amire számíthatnak a cselekvők. Ennek hiányában pedig a gazdasági, és a pártpolitikai mezőlogika expanziójával kell számolni, ami ha nem is determinálja, de jelentősen befolyásolja az oktatási, egészségügyi, szociális és adminisztratív intézmények működését is. Összességében úgy tűnik, hogy mind a cselekvői, mind pedig az intézményi reflexivitás szintjén ambivalens tendenciák jellemzik a rendszerváltás utáni időszakot. Annak ellenére, hogy az eredeti szisztematikus gátak megszűntek, sem az esztétikai, sem a kognitív-kommunikatív-intézményi reflexivitás vonatkozásában nem sikerült az államszocializmus korlátozott, torzított örökségén maradéktalanul túllépni. A reflexivitás korábban kialakult, ambivalens mintázata önmagában számos patológiát eredményez. Abból fakadóan, hogy nem jött létre egy olyan cselekvési szféra, ami a tár-

⁷ Ezen együttállás legsúlyosabb következményei a szélsőjobboldali illúziót választók példáján szemléltethető (Sik 2014b). Ez a politikai illúzió különbözik a legradikálisabban a többségitől, ez a legnyilvánvalóbban dogmatikus, vagyis ez nélkülözi a leginkább a tényleges reflexió mozzanatát. Ez a világértelmezés azok számára bizonyul meggyőzőnek, akik nem egyszerűen elégedetlenek a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciójukkal, hanem egyenesen identitásválságot okoz nekik a szubjektíve jogosnak tartott és objektíve megtapasztalt cselekvési tér közti különbség.

sadalmi folyamatok kritikai reflexióját lehetővé tenné, nincsenek stabil keretei az emancipációnak. Erre pedig, ha másért nem, a konzerváló integráció által meghatározott cselekvési szféra patológiái, vagyis az ontológiai bizonytalanság és az egyenlőtlenségek okán kiemelt szükség lenne.

A GYARMATOSÍTÓ-GYARMATOSÍTOTT KIBERNETIKAI INTEGRÁCIÓS SZFÉRA

Szemben a konzerváló és a reflexív integráció által meghatározott cselekvési szférákkal, a kibernetikai integráció által szervezett cselekvési tér döntően a rendszerváltás után alakult ki. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ne lennének az államszocializmus éveiből származó előzményei. Hiszen azok a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által koordinált rendszerek, melyek integrációs logikájuk szempontjából a globális információs hálózatok előképének tekinthetők, már a klasszikus modernitásban kialakultak. Minthogy kisebb vagy nagyobb mértékben mindvégig alá voltak rendelve a pártállami kontrollnak, ezért végső soron sokkal inkább sajátos alkuk és küzdelmek terepére emlékeztettek, nem pedig független szakértői logikák által meghatározott gyakorlatok rendszerszerű alkalmazására. Ahogy a konzerváló integráció cselekvési szférájának elemzésekor láttuk, ez a gyakorlat alapvetően a rendszerváltás után is folytatódott. A különböző típusú – oktatási, egészségügyi – szakmai intézmények működését sokkal kevésbé önálló működési elvek, mintsem az összefonódó gazdasági és politikai mező hatalmi tere határozza meg. Ilyenformán azt lehet mondani, hogy a kibernetikai cselekvérendszerek konzerváló integráció általi gyarmatosítása társadalomtörténetileg beágyazottnak tekinthető. Az ugyanakkor nyitott kérdés, hogy mindez az új típusú információs technológia által meghatározott hálózatokra is igaz-e.

Ennek eldöntéséhez első lépésben azt kell megvizsgálni, hogy mennyire szoros a kapcsolat az információ logikája szerint szerveződő hálózatok és a médiumok által szervezett alrendszerek között. Az adminisztratív rendszer példája alapján azt lehet mondani, hogy a rendszerlogika sok szempontból független az információs logikától. Ezt jól kifejezi, hogy mindössze a lakosság egyötöde hallott egyáltalán a kormányzati Ügyfélkapuról, és ezeknek is csupán egy töredéke használja azt. Hasonlóan kevésbé ismert és ebből fakadóan kevésbé használt az elektronikus aláírás intézménye is, ami előfeltétele az információs társadalomban való formális állampolgári cselekvésnek (Csüllög–Varga 2007). Vagyis úgy tűnik, hogy bár a technikai lehetőség adott lenne, a társadalmi alrendszerek talán legtipikusabb terepén, a bürokráciával való interakciókban egyelőre a hagyományos kereteket preferálják a cselekvők. Ennek hátterében elsősorban bizalmi deficit állhat: az állammal való viszony Magyarországon hagyományosan neuralgikus, így egyszerűen túl nagy a tétje ahhoz, hogy az évtizedek során kialakult hivatali személyes interakciók helyét egy virtuális kapcsolat vegye át. Ez a következtetés számunkra elsősorban amiatt fontos, mert rávilágít az információs logika expanziós korlátaira: az korántsem terjedhet ki tetszőleges terepre. Bizonyos alrendszerek fontosságukból vagy történeti okokból fakadóan igénylik a személyközi interakciót, még ha az csupán médiumok által vezérelt kommunikációra korlátozódik is. Ez ugyanis – szemben egy gépire redukált kommunikációval – magában rejti a személyes valóság-értelmezés és az egyezkedés lehetőségét.

Az adminisztratív rendszernél tapasztaltakkal ellentétes összefüggéseket találunk a gazdasági rendszer-nél. Kis- és középvállalkozások elemzéséből kiderül, hogy míg a '90-es években virágzott az államszocializmus

örökségét továbbvivő „kreácsolás” kultúrája (Kuczai 2000), addig az ezredforduló után gyökeresen megváltozott a helyzet. Az egyéni kreativitásból táplálkozó kreácsolás gyakorlatát egyre inkább felváltotta az információs hálózatokra alapozott innováció. Immár nem azok a vállalkozások tudtak túlélni, amik ügyesen kombinálták a rendelkezésükre álló családi, egyéni és állami erőforrásokat, hanem azok, amelyek az információs társadalom innovációs áramlataihoz tudtak kapcsolódni (Dessewffy–Ságvári 2006). Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy szemben az adminisztratív rendszerrel, ami az információs hálózatok terjedésének korlátaira mutat rá, a gazdasági vállalkozások példája azt fejezi ki, hogy miként válthatja fel az információ logikája a médiumokét. Bizonyos szempontból nem meglepő, hogy épp a gazdasági rendszerben zajlanak le nagyobb eséllyel ilyen típusú átalakulások (még ha ez általánosnak itt sem tekinthető). Egyrészt – szemben az állami szektorral – itt közvetlenebb a hatékonysági kényszer, hiszen a vállalkozó saját jólétét teszi kockára. Másrészt a vállalkozásoknak – a késő kádári második gazdaság formájában – az innovációt támogató társadalomtörténelmi előzményei vannak.

A gazdasági alrendszerhez hasonló változásokat tapasztalunk a tömegmédiá szerkezetének átalakulása kapcsán is. Miközben az internet használatára fordított idő folyamatosan nő, a televízió, rádió és nyomtatott sajtó fogyasztásával töltött idő csökken. Ebből arra következtethetünk, hogy ha egyelőre csupán trendszerűen is, de az internet fokozatosan kiszorítja a hagyományos tömegmédiákat. Ilyenformán a tömegmédiák szintjén is átállást tapasztalunk a rendszerszerűről az információs logikára. Ennek egyik fontos következménye, hogy az információs társadalom kialakulása úgy tűnik, hogy nem vezetett nagyobb mértékű eldologiasodáshoz: a tömegmédiák új típusának megjelenése nem növelte a társas kapcsolatokkal szemben az információs hálózatokban töltött időt, hanem ehelyett a fogyasztott médiumok arányának átrendeződésével járt (Csüllög 2012).

Természetesen azok, akik kizárólag internetről tájékozódnak, egyelőre kisebbségben vannak. Azonban e réteg jelentőségét nem szabad alábecsülni: ők azok, akik már a valósidejű információs hálózatok lakói, és ebben az értelemben az információs társadalom – egyelőre jobb híján utópisztikus életformáinak – képviselői (Bodoky 2007). A társadalom többsége ugyanakkor továbbra is a hagyományosabb tömegmédiákra támaszkodik. Összességében a kibernetikai integrációs logikán belül kettősséget találunk. Azokon a területeken, ahol ezt társadalomtörténelmi előzmények lehetővé teszik, a médiumok által koordinált rendszereket információs hálózatok váltják fel. Ott pedig, ahol ezt gátolják, maradnak a – konzerváló integrációs logika által jelentősen gyarmatosított – alrendszerek. Ebből következően a kibernetikai cselekvési szféra jellemzéséhez a kulcsot az információs társadalom elemzése rejti.

Ennek kialakulásáról és elterjedéséről az ezredforduló óta számos elemzés látott napvilágot. Ezek alapján mindenekelőtt megállapítható, hogy napjainkra az internethasználók arányát tekintve az ország elérte az EU átlagát (69%). Az internet-használati szokások tekintetében ugyanakkor számos eltérés tapasztalható. Az EU-n belül itthon az egyik legalacsonyabb a mobil-internetet használók aránya (18%), aminek különösen kiemelt szerepe van az információ integrációs logikája szempontjából. Bizonyos értelemben ez fejezi ugyanis ki az információs hálózatba való folyamatos bekapcsolódás utópiáját, ennek segítségével válik ugyanis az információáramlás bárhol és bármikor elérhetővé. Az internetet az EU-átlagnál nagyobb mértékben használjuk hírfogyasztásra és saját tartalmak létrehozására, ami arra utal, hogy a virtuális tér a tájékozódás és önkifejezés

nem-virtuálishoz hasonló felületévé vált. Ugyanakkor az átlagnál kisebb mértékben használjuk pénzügyi tranzakciókra, ami az online biztonsággal szembeni kételyek jele (Európai Bizottság 2013).

Mindezek alapján megállapítható, hogy az európai átlaghoz hasonló mértékben, ugyanakkor eltérő profillal épült ki a hazai információs társadalom. Egy új technológia kiépülésekor döntő kérdés, hogy milyen ágensekhez köthető a folyamat. E tekintetben itthon sajátos képet találunk. Miközben látszólag az állam és a piac közös tevékenységéhez köthető az információs társadalom kiépítése, valójában elsősorban piaci érdekek érvényesülnek benne. Azokban az esetekben is, amikor az állam kimondottan a digitális esélyegyenlőség biztosítása céljából lép fel, végül gyakran kiderül, hogy intézkedései magánérdekeket szolgálnak (Kis 2011). Ez a sajátosság jól szemlélteti a kibernetikai és a konzerváló integráció által meghatározott cselekvési szférák viszonyát. Arra utal ugyanis, hogy az utóbbi jó eséllyel felügyelete alá vonja az előbbit, már annak születésétől fogva. Ebben az értelemben megállapítható, hogy a konzerváló cselekvési szféra nem csupán az alrendszereket, de az információs társadalom kialakulását is döntő mértékben befolyásolja.

A kialakulás pillanatától tetten érhető gyarmatosító hatás értelemszerűen nem korlátozódik pusztán a kibernetikai hálózatok kiépítésére, hanem tetten érhető azok működésének különböző aspektusaiban is. Így mindenekelőtt a digitális egyenlőtlenségekben, továbbá az áramló információk tartalmában. Ahogy arra számos kutatás rámutatott, az információs társadalomban való boldogulás alapkészsége, a „digitális írástudás” tekintetében markánsan elkülönülő rétegek azonosíthatók. Az információs hálózatok, új technikai eszközökhöz való kötöttségük okán, elsősorban az életkorral függenek össze: értelemszerűen más esélyei vannak az internet-használatba belenövő generációknak, mint az azzal felnőtként kapcsolatba kerülőknek. Emellett materiális és kulturális különbségek is megjelennek az internet-használati szokások magyarázatában. Annak ellenére, hogy az infrastruktúrához való hozzáférés költségei folyamatosan csökkennek, az otthoni internet továbbra sem vált magától értetődő háztartási cikké. További befolyásoló tényező az idegenkedés az új médiumtól, ami egyaránt visszavezethető a szükséges felhasználói képességek vagy a megszerzésükhöz szükséges tanulási kompetencia hiányára (Bernát–Fábián 2008, Dessewffy–Rét 2004).

Önmagukban a digitális egyenlőtlenségek a kibernetikai cselekvési szféra különbségeit és pozícióit fejezik ki. Ezekről éppúgy elképzelhető, hogy az egyenlőtlenségek önálló dimenziójaként működnek, mint ahogy az is, hogy ráépülnek a konzerváló logika által meghatározott hatalmi térre. A vonatkozó adatok tanúsága szerint ebben a kérdésben meglehetősen egyértelmű válasz adható. Akár az elsődleges egyenlőtlenségeket vizsgáljuk – vagyis azt a kérdést, hogy csatlakozik-e valaki az internethez vagy sem –, akár a másodlagosakat – vagyis azt a kérdést, hogy mennyire használja ki az információs társadalom lehetőségeit – azt tapasztaljuk, hogy azok ráépülnek a gazdasági, kulturális és társadalmi tőkék különbségeire (Albert–Dávid–Molnár 2006, Csepeli–Prazsák 2010: 144, Nagy 2007, Galác–Ságvári 2008). Vagyis épp azok szorulnak ki az információs társadalomból, akiknek igazán szükségük lenne a benne rejlő gazdasági, kulturális és társadalmi tőkészerzési lehetőségére.

Ezek az összefüggések megerősítik a hálózatok infrastruktúrájának kiépítése kapcsán támadt benyomást, miszerint a kibernetikai integráció által szervezett cselekvési szférát a konzerváló gyarmatosítja. Ez a patológus metaintegrációs konstelláció annak ellenére fennáll, hogy látszólag számos társadalmpolitikai intézkedés irányul a digitális egyenlőtlenségek csökkentésére. Azonban, hasonlóan az infrastruktúraépítés kapcsán tapasztal-

taltakhoz, ezekről is elmondható, hogy egyrészt esetlegesek, másrészt az egyenlőtlenségek csökkentése szempontjából nem hatékonyak (Kiss 2007). Ebben az értelemben pedig olyan látszatintézkedéseknek tekinthetők, melyek a fennálló patológiák kezelése helyett elleplezésüket és naturalizálásukat szolgálják.

A kibernetikai szféra cselekvései tartalmi szempontból az áramló információ alapján jellemezhetők. Ez egyfelől a – legnagyobb tömegekhez eljutó – televíziós műsorok, másfelől a – virtuális valósághoz legközelebb álló – interneten megjelenő üzenetek révén elemezhető. A televíziók által közvetített tartalmak sok szempontból a hazai mezők logikájának hatását tükrözik. Ez mindenekelőtt a hírek konstrukciójában figyelhető meg. A hírműsorokat egyfelől befelé fordulás jellemzi, vagyis a hazai vonatkozású hírek preferálása a külföldiekkel szemben. Emellett jelentős munkamegosztás figyelhető meg a közszolgálati és kereskedelmi adók műsorai között: előbbiek inkább politikai hírekkel foglalkoznak, melyek ugyanakkor korántsem függetlenek az aktuális kormánypártok hatásától, az utóbbiak bulvárhírekkel, melyeket elsősorban gazdasági érdekek és nem politikai szempontok határoznak meg (Bajomi-Lázár–Monori 2007). A közszolgálati és kereskedelmi televíziók ebben az értelemben a politikai és a gazdasági mezőknek rendelődnek alá. Azok illúzióit tartják fenn, hozzájárulva az általuk folytatott szimbolikus erőszakhoz, elfedve és konzerválva a fennálló egyenlőtlenségeket.

Ezek a hatások különösen látványossá válnak az olyan események kapcsán, melyek erősen megosztják a közvéleményt. Ebből a szempontból a 2006 őszi tüntetések médiareprezentációja kitüntetett jelentőségűnek tekinthető: a különböző csatornák eltérő interpretációja ugyanis világosan tükrözte a politikai elköteleződést (Ságvári–Pillók–Galács 2007). Ugyanakkor a politikai mező hatásai nem csak ilyen kirívó formában mutatkoznak meg. A hétköznapi témákkal foglalkozó magazinműsorokban is számos olyan tartalommal találkozunk, ami a fennálló társadalmi egyenlőtlenségeket naturalizálja, ezáltal fedve el azok igazságtalan mivoltát. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a többségi társadalom romákkal szembeni sztereotípiáinak megjelenítése a képernyőn. Ahogy a két legnézettebb kereskedelmi adó délutáni beszélgetős műsorának elemzése rávilágított, a roma szereplők között kiugróan felülreprezentált volt a deviáns életmódot megjelenítő aránya. És bár ez önmagában ezen műsorok nézése nem hozott létre előítéleteket, de maximálisan visszaigazolta a már fennállókat (Monori–Kozma 2010). Hasonló összefüggések mutathatók ki továbbá a szegények (Hammer 2004) és a bevándorlók vonatkozásában is (Ligeti 2007).

Mindez arra utal, hogy a televízió hétköznapi működésében mindazok az illúziók megjelennek, melyek a személyes interakciók világának egyenlőtlenségi struktúráját képezik le. Ez alapján arra következtethetünk, hogy a konzerváló integrációs logika által meghatározott cselekvési szféra kiterjeszti hatását az információs hálózatokra is. Nem csupán a hétköznapi gyakorlatok szimbolikus erőszakában hozza létre az egyenlőtlenségeket elfedő jelentéseket, és sulykolja be őket habitusként, hanem emellett azokon a csatornákon is közvetíti őket, melyek az információ valós idejű áramlását biztosítják. Ilyenformán az információs hálózatok felerősítik a szimbolikus erőszak hatását: folyamatosan sulykolva a mezők által megszabott domináns illúziókat, tartalmilag hozzájuk igazodó jelentéseket közvetítenek a teljesen eltérő integrációs logika által meghatározott szférában is. Belátható, hogy az információs hálózatok segítségével a konzerváló integrációs logika minden korábbinál hatékonyabban képes sulykolási funkcióit teljesíteni. Ebben az értelemben a kibernetikai szféra gyarmatosítása nem csupán amiatt patolgikus, mert egy alternatív integ-

rációs logika önállósága felszámolódik, hanem azért is, mert a konzerváló cselekvési szféra belső patológiái is felerősödnek.

Ez úgy is igaz, hogy a televízió által közvetített tartalmakra természetesen korántsem tekintenek kritika nélkül a befogadók. Ennek elsődleges oka az, hogy a televíziózás nem fókuszált tevékenység. Maguk a műsorok egyre inkább elvesztik korábban világos műfaji határaikat: a szórakoztatás, az ismeretterjesztés, a vetélkedés, a dráma, a fikció és a realitás keveredik bennük (Pápai 2007). Az esetek többségében ennek megfelelően megosztott figyelemmel követik a műsorokat a nézők, gyakran váltogatva a különböző csatornákat, párhuzamosan monitorozva többet (László 2005). Továbbá a közszolgálati és a kereskedelmi televíziók esetében különböző okokból bár, de a nézők egyaránt hajlamosak kritikusan tekinteni a műsorokra. Az előbbi esetben alighanem annak az államszocializmus éveiben kialakult reflexnek van döntő jelentősége, aminek következtében a cselekvők eleve gyanakvással fordulnak minden hivatalos médiából származó információhoz. Ezen érzékenység miatt a közmédiában gyakran bumeránghatás érvényesül, és például a hírek pártcéloknak megfelelő torzítása a szándékolttal ellentétes hatást vált ki (Tóka–Popescu 2002).

A kereskedelmi televízió műsorai esetében a műsorok társadalmi aluldetermináltsága játszik döntő szerepet. Minthogy ezek a műsorok a lehető legszélesebb kört kívánják megszólítani, ezért folyamatosan arra törekcsenek, hogy a potenciálisan konfrontatív jelentésektől távol tartsák magukat, ugyanakkor a figyelmet leginkább megragadó ingereket hozzanak létre. Az ilyen tartalmak egyrészt óhatatlanul kiürülnek, tartalmilag súlytalanává válnak. Ugyanakkor harsányságukkal, meghökkentő mivoltukkal képesek arra, hogy ideig-óráig magukra vonják a figyelmet. A nézők ehhez a szolgáltatói stratégiához alkalmazkodnak, amikor távolságot tartanak a műsorokban megjelenő információktól: azokhoz semmilyen szinten nem lojálisak, a bennük megjelenő tartalmakat nem veszik komolyan, csupán hagyják magukat szórakoztatni (Csigó 2005). Ebben az értelemben a televízióra úgy tekinthetünk, mint a szimbolikus erőszak olyan terepére, ami – mind a hatás erőssége, mind maga a tartalom tekintetében – a hétköznapi gyakorlatoknál sokkal esetlegesebben közvetíti az illúziókat, ugyanakkor széles tömegekhez jut el, melyeket a domináns illúzióknak megfelelően folyamatosan stimulál.

A televízió fogyasztásától az interneté döntő pontokon különbözik. Egyrészt a felhasználók sokkal aktívabbak a tartalom kiválasztásában, ezért az információ fókuszáltabban kerül befogadásra: nagyobb az alapértelmezett elköteleződés a megértés mellett, és csalódás esetén gyorsabb a tartalom bezárása is. Ugyanakkor ez korántsem jelent feltétlenül koncentrált figyelmet. A szörfözésre fokozottan igaz az, ami a televízió kapcsolgatására, hogy az olvasó szórt figyelemmel, egyszerre tart nyitva több oldalt, pillanatokra korlátozva az elmélyülést (Ságvári 2008). Az internetes médiumok másfelől sokkal sikeresebben valósítják meg a valós idejű információközlést. Ez különösen jól érzékelhető a váratlan, és éppen ezért nagy figyelmet kiváltó esetek kapcsán. Ilyenkor világossá válik, hogy a televízió médiuma milyen lépéshátrányban van az internethez képest: miközben az előbbinek számos technikai problémával kell szembenéznie az élő közvetítés kapcsán (Lampé 2006), addig az utóbbi számára a valós idejű kommunikáció magától értetődő (Bodoky 2005). Annak, hogy az internetfogyasztás a televíziózásnál nagyobb teret hagy az egyéni aktivitásnak ambivalens következményei vannak. Egyfelől, abból fakadóan, hogy az információ szelekciójára és létrehozására a cselekvőknek nagyobb befolyásuk van, az internet nagyobb reflexív potenciállal bír. Másfelől, amiatt, hogy az internethasználat nagyobb bevonódással

jár, mint a televíziózás, a torzított információk kiszűrésére való képtelenség esetén, nagyobb az esély a patológikus tendenciák érvényesülésére is.

Nem meglepő módon a nyilvánosság különböző szereplőit elsősorban ez utóbbi lehetőség vonzza. A nagyobb bevonódást megcélozva nyomtatott és digitális sajtótermékek, valamint a politikusok egyaránt töreksenek arra, hogy az internet segítségével alakítsanak ki szorosabb kapcsolatot fogyasztóikkal. Céljuk minden esetben az, hogy a korábbi közlők és passzív befogadók közti kommunikáció kiüresedő modelljét felváltsák egy olyan hálózattal, melyben az információ oda-vissza áramlik. Az átfogó státus- és életformacsoportok megszüntésével ugyanis csakis alulról felépítve egy tényleges hálózatot nyílik lehetőség arra, hogy a médiumok hatékonyan közvetíteni tudják tartalmukat. Sok esetben – különösen a nagyobb múltú sajtótermékek és a kevésbé fiatalos politikusok esetében – ezek a kísérletek csupán kezdetlegesek és egyelőre nem túl hatékonyak (Balogh 2011, Burján 2010, Ferencz –Rétfalvi 2011). Ugyanakkor számos példát találunk arra is, hogy egy-egy sajtótermék vagy politikai erő kimondottan sikeresen hasznosítja az információs hálózatokban rejlő lehetőségeket (Bodoky–Urbán 2011).

Ezekről a kísérletekről egyaránt elmondható, hogy az internet lehetőségeit kihasználva, a televíziónál hatékonyabb információáramlást tudnak létrehozni. Olyat, melynek közönségét egy olyan célzott társadalmi csoport alkotja, aminek tagjai aktívak és nem csupán fogyasztják, de terjesztik is az üzenetet. E hálózatok a bennük áramló információtól függően patológikus és emancipatórikus potenciált egyaránt magukban rejtnek. Előbbire példaként felhozható a Jobbik nemzeti radikalizmus illúziója köré szerveződő információs hálózata (Barkóczi 2010). Meghatározó honlapjai és felületei olyan szintérré váltak, ahol a korábban fragmentált szubkultúraként létező radikalizmus tényleges közösséggé szerveződött. E közösséget immáron nem csupán egy párhuzamos valóságértelmezés jellemzi, de arra ráépülő szabadidős modellek, fogyasztási szokások is létre jöttek. Minthogy a nemzeti radikális narratíva – ahogy korábban kiderült – a reflexivitás imitációján alapul, ezért az arra ráépülő információs hálózat is magán hordozza annak patológikus következményeit. Egészen másfajta patológikus potenciált rejtnek magukban az olyan önpusztítást közösségi szintre emelő honlapok, mint az anorexiával foglalkozó fórumok (Bors 2009). Ezek nem politikai síkon, de szintén beszűkíthetik a reflexió lehetőségeit, amennyiben egy az ontológiai biztonság kihívásaira adott patológikus állapotot konzerválnak.

Az információs hálózatokban rejlő emancipatórikus lehetőségekre példaként hozhatók fel a maguk elé emancipatórikus célokat kitűző olyan késő modernitásra jellemző társadalmi mozgalmak, mint a környezetvédelmi, globalizáció- vagy lokális társadalomkritikai közösségek. Tekintve, hogy ezek a hálózatok sok szempontból maguk is fragmentáltak, így szervezésükhöz és működtetésükhöz jól illeszkednek az információs társadalom rugalmas felületei. Ezek ugyanis egyaránt keretet kínálnak a nagyobb fokú belevonódásra és a szimpátia egyszerű kifejezésére, illetve a lokális vagy általános horderejű ügyekben való aktivizmusra. Ily módon különböző elkötelezettségű és érdeklődésű cselekvők közös mozgalomba szervezhetők anélkül, hogy identitásukat részletekbe menően össze kellene hangolniuk (Mikecz 2007). A tekintetben, hogy valaki részt vesz-e ilyen jellegű tevékenységekben, elsősorban két tényezőnek van hatása. Egyrészt magába az internetbe vetett bizalom döntő fontosságú: azok, akik otthonosan mozognak az internetes felületeken, nagyobb eséllyel kezdenek el konkrét, őket foglalkoztató ügyekben is aktivizálódni. Másrészt az internetes cselekvés hatékonyságába vetett hit is meg-

határozó: azok, akik csak a személyes interakciókat tekintik a politikai cselekvés potenciális terepének, aligha élnek az információs társadalom nyújtotta lehetőségekkel (Dányi–Altorjai 2003).

A társadalmi mozgalmak és a civil aktivitás mellett az információs hálózatokban rejlő reflexív potenciál kiaknázására különböző intézményi keretek között is lehetőség nyílik. Így egyaránt találunk olyan kísérleteket az ifjúsági szociális munka (Székely 2010a), az állami gondozottak felzárkóztatása (Szirbik 2012), a köz- (Székely 2010b) és a felsőoktatás világából (Molnár 2012), melyek a reflexív intézményi logikát az információs hálózatokban rejlő lehetőségek irányába terjesztik ki. Ezek a próbálkozások bizonyos értelemben magából a reflexív intézmények működési logikájából következnek. Amennyiben egy olyan intézmény, melynek célcsoportját az információs társadalmat aktívan használók – így például fiatalok – alkotják, igazodni kíván a vele kapcsolatba kerülő cselekvőkhöz, maga is arra kényszerül, hogy nyisson a hálózatok felé. Ugyanakkor ezekről a kísérletekről is hasonló mondható el, mint a reflexív intézményekről: esetlegesen bukkannak fel csupán, elsősorban az őket működtetők reflexív potenciáljától függően.

Az információs hálózatok azon túl, hogy a konzerváló integrációs logika gyarmatosításának áldozatául válhatnak, valamint reflexív potenciálra tehetnek szert, bizonyos helyzetekben maguk is gyarmatosító szerepbe kerülhetnek. Erre elsősorban a reflexív integrációs logika által meghatározott cselekvési szférával való viszonyban nyílik tér. Gyakorlati szinten az információs hálózatok eldologiasító hatása abban nyilvánul meg, hogy a cselekvők nem látják át, és nem kontrollálják a hálózati környezetüket. E tekintetben a megszerzett személyes tapasztalatok, az információs hálózatok csapdáinak és veszélyeinek kiismerése döntő jelentőséggel bír. Az internetes felületeken a társas szabályok kevésbé kiforrottak és gyors ütemben változnak is. Ebből következően alapértelmezésben sokkal nagyobb a cselekvők bizonytalansága, ami nem csupán védtelenné teszi őket az esetleges visszaélésekkel szemben, de korlátozza is kezdeményezőkézségüket (Gayer–Balog 2011). Természetesen ez a fajta technikai bizonytalanság az információs társadalom tereit belakva előreláthatólag fokozatosan csökken, ami korántsem mondható el ugyanakkor az internethasználat kultúrafogyasztást elsorvasztó hatásáról. A 2000-es évek óta, párhuzamosan az internet-előfizetések növekedésével, a kultúra iránt érdeklődők aránya drasztikusan lecsökkent (Kuti 2009). Tekintve, hogy a klasszikus kulturális cikkek az esztétikai reflexivitás kiemelt terepének minősülnek, így háttérbe szorulásuk annak indikátora, ahogy a kibernetikai hálózatok felszámolják a társadalmi független, autonóm reflexió tereit.

Amellett, hogy e gyarmatosító hatásokat feltárjuk, fontos ugyanakkor hangsúlyozni azt is, hogy a cselekvők korántsem passzív áldozataik ezeknek. Számos olyan jelenség azonosítható, ami azt fejezi ki, hogy a cselekvők reagálnak az új típusú kihívásokra, és megpróbálják negatív hatásukat ellensúlyozni. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt az információt fogyasztó, passzív szerepeket fokozatosan felváltó információt létrehozó, olyan szerepek elterjedése, mint például a blogok vagy videonaplók vezetése (Bodoky 2007). Ezek olyan tevékenységek, melyekben a cselekvők kilépnek a tömegkommunikáció megjelenése óta rájuk kényszerített fogyasztói keretek közül. Maguk is információs forrássá válnak, és ezáltal a hálózat többé-kevésbé egyenrangú formálói. Ezáltal lehetőségük nyílik a kollektív illúziók helyett egyéni reflexivitásukat, kritikájukat becsatornázni az információáramlásba. A blogok expanziója bizonyos esetekben olyan mértékű lehet, hogy a hagyományos újságírás kereteit is fellazíthatja. Ebben az értelemben beszélhetünk az egyéni reflexivitás információs társadalmat

gyarmatosító potenciáljáról. A hazai internetes sajtóban a blogok és mikroblogok logikája több portál esetében is meghatározóvá vált az újságírás klasszikus formáival szemben. Ebből következően egy a közönség felé maximálisan nyitott, közvetlen, ugyanakkor korlátozott morális felelősségvállalással jellemezhető, az események értelmezése helyett sokkal inkább egyfajta „információmenedzseri” szerepre törekvő szerkesztőségek jöttek létre (Barta 2007).

Ahhoz, hogy a reflexivitás kibernetikai hálózatok gyarmatosításával szembeni védelmére tett kísérletek sikerességéről képet alkothassunk, a lakosság internethasználat szerinti rétegződését kell elemeznünk. Ennek vizsgálata feltárta, hogy a felhasználók csaknem egytizede tekinthető olyan cselekvőnek, aki az információs társadalomban otthonosan mozog, annak számos szegmensét használja és eszközként tud élni az általa nyújtott lehetőségekkel céljai megvalósításához. A populáció csaknem egyötöde egyelőre nem uralja az információs társadalombeli környezetet, de igyekszik kitanulni azt, további kétötöde alapvetően passzív befogadója a tartalmaknak, egyharmada pedig egyáltalán nem internetezik (Csepeli–Prazsák 2010: 80–92). Vagyis ha az internetre mint sajátos cselekvési térre tekintünk, melynek megvannak a megtanulható saját szabályai, azt lehet mondani, hogy a társadalom túlnyomó többsége számára ezek kevésbé vagy egyáltalán nem hozzáférhetőek.

Ennek tükrében nem meglepő az internettel szembeni attitűdök alakulása. A populáció egyharmada semleges az internettel szemben, vagyis azt gondolja, hogy az se nem veszélyezteti a fennálló társadalmi és kulturális viszonyokat, se nem befolyásolja különösebben pozitívan őket. Egyötöde szerint az internet korántsem olyan jelentős fejlemény, mint ahogy hajlamosak vagyunk látni. Egynegyede szerint az internet alapvetően veszélyes találmány, amiatt, hogy felszámolja a kultúrát. És egyötöd szerint az internet nagy lehetőség nem csupán önmagában, de amiatt is, hogy megtermékenyíti a kultúrát (Csepeli–Prazsák 2010: 137–139). Ez alapján úgy tűnik, hogy csupán a társadalom kisebbsége tekint úgy az internetre mint a reflexiót és az emancipációt elősegítő lehetőségre. A túlnyomó többség számára érdektelen, vagy egyenesen veszélyes felületnek tűnik. Ez arra utal, hogy az internet egyelőre korántsem egy kényelmes, természetes területként jelenik meg a cselekvők számára, sokkal inkább olyasvalamiként, ami folyamatosan kihívásokat támaszt a felhasználókkal szemben, veszélyeket rejt magában és reflexiót kényszerít ki.

Pontosabb kép rajzolható e véleményekről az esztétikai reflexivitás indikátorának tekinthető kulturális fogyasztás és az értékrendek, valamint az internethasználati szokások közti kapcsolatot elemezve. A magas kultúrát rendszeresen fogyasztók között kiemelkedően magas, 45% az internethasználattól elzárkózók aránya, a tömegkultúrát fogyasztók között viszont kiemelkedően alacsony, mindössze 20% (Csepeli–Prazsák 2010: 156). Tekintve, hogy előbbiek esetében kicsi a valószínűsége annak, hogy materiális okokból tartózkodnának az internettől, arra következtethetünk, hogy tudatos döntésről van szó. Annak kifejezéséről, hogy az esztétikai reflexió terepének tekinthető magas kultúrát az információs logikával szemben határozzák meg, és attól megvédendőként tekintenek rá. Az információs társadalom magas kultúra nevében történő elutasítása ilyenformán arra tett kísérletnek tekinthető, hogy az előbbiben való részvétel felfüggesztése révén annak gyarmatosító hatásától mentesítse magát az egyén, és fenntartsa az autonóm reflexivitás terét. A tömegkultúrát fogyasztók magas internetezési aránya ezzel szemben arra utal, hogy ők nem érzékelnek ilyen jellegű veszélyt, és gyanútlanul

átadják magukat az információs társadalom újabb formáinak is.

Hasonló összefüggéseket találunk az internetezők értékrendje kapcsán. Azok között, akik elsősorban olyan klasszikus értékeket preferálnak, mint a szabadság, igazságosság és harmónia, mindössze 13% az internetet használók aránya. Ehhez hasonlóan alacsony arányt csak az értékvesztettek között találunk, 25%-ot. Az önmegvalósítók és a differenciálatlan értékstruktúrával jellemezhetőek között egyaránt 50% körüli az aktívan netezők aránya (Csepeli–Praszák 2010: 164). Ez arra utal, hogy az információs társadalomból leginkább kétféle értékrend esetén maradnak ki a cselekvők: vagy azért, mert az értékrendjükkel nem összeegyeztethető az információs hálózatok világa, vagy azért, mert olyan deprivált körülmények között élnek, hogy semminek sem tudnak értéket tulajdonítani a világban. Míg az előbbi esetben – hasonlóan a magas kultúrát fogyasztókhoz – tudatos távolságtartásra következtethetünk, az utóbbi esetben kedvezőtlen strukturális pozícióra és abból fakadó általános érdektelenségre. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a kibernetikai integrációs logikából következő kihívásokkal szemben bár a többségnek nincsenek megoldásai, világosan kirajzolódik egy réteg, ami tudatosan törekszik az eldologiasító tendenciák ellensúlyozására. Ennek köszönhetően a reflexív szférát fenyegető gyarmatosítás veszélye, noha sokak számára realitás, korántsem általános érvényességű.

Végigtekintve a kibernetikai integrációs logika által szervezett cselekvési tér sajátosságain, összességében két alapvető tendenciát emelhetünk ki. Egyrészt a konzerváló integrációs logika gyarmatosító hatását, ami a médiumok által szervezett rendszerek vonatkozásában, az információs hálózatok kiépülésében, a hálózatokhoz való csatlakozás egyenlőtlenségeiben és a közölt információ tartalmában egyaránt érzékelhető. Másrészt pedig az információs hálózatok reflexív potenciált veszélyeztető tendenciáját. Természetesen e két hatással szemben egyaránt megjelennek olyan trendek is, amelyek ellensúlyozásukra irányulnak, és a reflexív logikáját viszik be az információs hálózatokba, ezzel potenciálisan emancipálva őket is a konzerváló szféra hatásától. Ugyanakkor e jelenségek esetlegesek és szétszórtak maradnak, nem állnak össze sem egy autonóm cselekvési szférává, sem szélesebb tömegekre jellemző gyakorlatokká. Ebből kifolyólag pedig sokkal inkább úgy érvelhetünk, hogy a kétféle gyarmatosító hatás felerősíti egymást, kivételes nyomás alá helyezve a reflexív integrációs logika által meghatározott cselekvési teret. A reflexivitást nem csupán közvetlenül korlátozza a konzerváló cselekvési logika, de emellett – a kibernetikai logikát gyarmatosítva – közvetve is. Emellett az információ eldologiasító hatása önmagában is érvényesül, további akadályokat gördítve az emancipatórikus reflexió elé. Mindezen hatások eredményeként a rendszerváltás utáni magyar társadalom metaintegrációja tekintetében különösen rosszak a kilátások. A zárószakaszban ezt vizsgálom meg, visszatérve a kiinduló kérdéssel, a rétegzett modernitás hazai kordiagnózisához.

KORDIAGNÓZIS ÉS EMANCIPATÓRIKUS LEHETŐSÉGEK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A rendszerváltás óta lezajlott legfontosabb társadalmi változások áttekintése után rátérhetünk az empirikus tapasztalatok következményeinek levonására. Normatív bázisként a rétegzett modernitás modelljére támaszkodhatunk. Eszerint nem csupán az egyes integrációs szférákban, de a szférák közti integráció szintjén is azonosíthatunk patológikus és emancipatórikus potenciálokat. Így egyszerre vehető fel az egyenlőtlensé-

gek, az ontológiai bizonytalanság, a dogmatikus illúziók, a reflexivitás különböző formáinak hiánya, valamint az alrendszerek és információs hálózatok eldologiasító hatása mellett a konzerváló, a reflexív és a kibernetikai szférák gyarmatosító hatásának lehetősége. A rétegzett modernitás patológikus és emancipatórikus tendenciái egyrészt az egyes integrációs logikák által meghatározott cselekvési szférákhoz köthetők, másrészt a köztük lezajló interakciókhoz. Az alábbi táblázat ezeket a tanulságokat foglalja össze:

1. táblázat. A rétegzett modernitás rendszerváltás utáni tendenciái

	patológiák	emancipatórikus potenciál
konzerváló integráció szférája	egyenlőtlenségek, dogmatikus illúziók, ontológiai bizonytalanság, expanzív gazdasági-politikai konglomerátum	cselekvéskoordináció
reflexív integráció szférája	korlátozott, beszűkült reflexivitás, hiányzó reflektív cselekvéskoordinációs mechanizmusok	esetleges cselekvői és intézményi reflexivitás, esztétikai reflexivitás hagyománya
kibernetikai integráció szférája	régi típusú egyenlőtlenségek felerősítése, eldologiasítás, dogmatikus illúziók közvetítése	esetleges cselekvői és intézményi reflexivitás új formái
konzerváló-reflexív interakció	konzerváló szféra gyarmatosítása: reflexió korlátozása és helyettesítése dogmatikus illúziókkal	illúziók esetleges reflexív kritikája
konzerváló-kibernetikai interakció	konzerváló szféra gyarmatosítása: illúziók információként való megjelenítése	illúziók esetleges reflexív kritikája az információs logika révén
reflexív-kibernetikai interakció	kibernetikai szféra gyarmatosítása: reflexió terének felszámolása	reflexió terének információtól való esetleges védelme

A rendszerváltás utáni rétegzett modernitás karakterét a konzerváló integráció által meghatározott cselekvési szféra dominálja. Ez mindenekelőtt abból fakad, hogy napjainkra egy erős politikai-gazdasági konglomerátum alakult ki, ami messzemenőig meghatározza a hétköznapi gyakorlatokat. Olyan mezőstruktúra jött létre, melyben korlátozott mind a mezőkön belüli, mind a mezők közötti mozgástér. Ebből fakadóan az egyének, valamint a cselekvési szférák között egyaránt tartós, jelentős egyenlőtlenségek alakultak ki, aminek következtében a játékszabályok olyan rendszerét teszik belsővé, habitusként a cselekvők, ami a gazdasági-politikai tőkékért folytatott harcot teszi a személy-közi viszonyok paradigmájává. Erre a mező- és habitus-struktúrára egyrészt – az egyenlőtlenségek tényleges okát elleplezendő – különféle dogmatikus illúziók épültek rá. Ezek a diskurzusok olyan naturalizált kereteit jelölik ki, melyek nem hagynak teret a reflexivitásnak és a kritikának. Másrészt a társadalmi gyakorlatokat meghatározó struktúra a megjelenő új integrációs formákat is hatása alá vonta. Így az alrendszerek és az információs hálózatok működését saját logikájához igazította.

Ebben a konstellációban a patológiák elsődleges szintjét a konzerváló integrációs logika belső problémái alkotják. Minthogy az egyenlőtlenségek tartóssá és szélsőségessé váltak, így az egyéni mobilitásnak, va-

lamint a különböző mezők autonómiájának az esélyei egyaránt lecsökkentek, és az ontológiai bizonytalanság általános problémává vált. Mind az egyenlőtlenségek, mind pedig az ontológiai bizonytalanság kezeléséhez nélkülözhetetlen a reflexív és a kibernetikai cselekvési szféra önállósága, kiterjedtsége és stabilitása. Előbbi a problematikussá vált identitás konstrukciójához, az elveszett értelem megtalálásához, valamint az egyenlőtlenségek leleplezéséhez és kritikájához nyújthat segítséget. Utóbbi pedig platformot kínálhat mindezen folyamatoknak, miközben lehetőséget teremthet az egyenlőtlenségek csökkentésére, vagyis a mobilitásra. Azonban részben a konzerváló integrációs logika hatására, részben társadalomtörténeti okokból, önálló, stabil, kiterjedt reflexív és kibernetikai hálózatok nem alakultak ki. Ez, vagyis az elsődleges patológiákra esetleges megoldást kínáló emancipáció ellehetetlenülése tekinthető a patológiák második szintjének.

Az államszocializmus évei alatt súlyosan torzult kognitív-interaktív-intézményi reflexív gyakorlatokon a rendszerváltás óta nem sikerült túllépni. A cselekvők továbbra is az egyéni haszon-maximalizálásra és a különalkukra korlátozzák reflexivitásukat, a konszenzus ígérését magában rejtő nyilvános kritika helyett. Ezáltal továbbra is tág tér nyílik azoknak az illúzióknak, melyeket éppen hogy a nyilvános, kommunikatív reflexió leplezhetne le. Ilyenformán a társadalomtörténeti örökség megteremti azt a vákuumot, amit a domináns mezők által újratermelt dogmatikus világertelmezések könnyedén betöltenek. Ahogy ezen illúziók dominánssá válnak, úgy lesz egyre kisebb az esély a torzított reflexív gyakorlatok meghaladására, hiszen a világ értelmezésére elsősorban a szimbolikus erőszak folyamataiban kerül sor. Ennek megfelelően a reflexió óhatatlanul esetleges, szigetszerű jelenséggé válik, nem lesz sem az egyéni döntések alapja, sem a kommunikáció mintája, sem az intézményi gyakorlatok szabálya. Annak ellenére, hogy a reflexió szórványos megnyilvánulásai arányukat tekintve csekélyek, jelentőségüket mégsem szabad alábecsülni: ezek tekinthetők ugyanis az esetleges emancipáció kiindulópontjainak. Amennyiben sikerül őket stabilizálni, úgy nyílnak lehetőségek elterjedésükre is.

Ezen a ponton a kibernetikai cselekvési tér döntő fontosságú: egyaránt magában rejtje annak a lehetőségét, hogy a reflexivitás megerősödjön, és annak is, hogy esélyei tovább csökkenjenek. A tapasztalatok bár vegyesek, alapvetően mégis az utóbbi irányba billentik a mérleg nyelvét. Egyrészt a kibernetikai hálózatok a reflexívhez hasonlóan alárendelődnek a mezőlogikának. A gazdasági-politikai egyenlőtlenségi rendszerben hátrányos pozícióban lévőeknek mind az információs hálózatokhoz való csatlakozási lehetőségük kisebb, mind pedig az azon belüli szerepük korlátozottabb. Továbbá a hálózatokban áramló információ alapvetően a domináns dogmatikus illúziókat tükrözi, erősítve a szimbolikus erőszak hatását. Másrészt a kibernetikai hálózatok önmagukban is eldologiasítják a cselekvőket és ezáltal beszűkítik a reflexió terét. A tömegmédiákban folyamatosan áramló információ, akárcsak világszerte, itthon is érezhetően átformálja az egzisztencia alapjait: felszámolja a narratív értelemképződést, valamint az arra épülő identitást, világertelmezést és időtudatot. Ilyenformán annak ellenére, hogy nem példa nélküli az információs logika és a reflexivitás összekapcsolódása, vagy az információs logikától való önvédelem, összességében mégis azt lehet mondani, hogy a kibernetikai szféra tovább szűkíti a reflexió terét. Ez tekinthető a patológiák harmadik szintjének.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az elmúlt húsz évben a különböző forrásból származó patológiák egy különösen stabil rendszerré álltak össze. Az államszocializmus évei alatt felhalmozódott problémák, a rendszer-

váltás politikai és gazdasági kihívásaira adott inadekvát válaszok, valamint a globális információs társadalom kockázatai egymást kölcsönösen felerősítették. Egy olyan állapotot konzerváltak, melyben az egyenlőtlenségek, a bizonytalanság és a dogmatikus világtérképek dominánssá váltak, beszűkítve a reflexió terét, és saját képükre formálva az új integrációs logika által meghatározott cselekvési szférákat is. A rétegzett modernitás e konstellációjának leglátványosabb problémáit alighanem az elsődleges patológiák adják, vagyis a konzerváló szférát jellemző egyenlőtlenség, illúziók és bizonytalanság.

Mégsem ezek tekinthetők azonban az emancipáció kulcsának, hanem a metaintegráció szintjén értelmezhető másodlagos és harmadlagos patológiák. Vagyis a konzerváló integrációs logika másik két cselekvési szférát gyarmatosító hatása, valamint a kibernetikai hálózatok – ezzel részben összekapcsolódó – reflexivitást gyarmatosító hatása. Ezek ugyanis magát a patológiák megszüntetésének lehetőségét számolják fel. Minthogy az egyes integrációs szférákhoz kapcsolódó elsődleges patológiák megoldásának kulcsa az alternatív integrációs szférákban rejlik, ezért a döntő tényező a szférák közti interakció, vagyis a metaintegráció patológikus vagy emancipatórikus formája. A konzerváló szféra másik kettőre kiterjedő, valamint a kibernetikai reflexivitásra kiterjedő gyarmatosító hatása ebben az értelemben mutat rá napjaink kulcsproblémájára. Mindaddig, amíg erre nem sikerül megoldást találni, az elsődleges patológiák kezelésére is kicsi az esély.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2009) Állami szerepvállalás – egyéni felelősség. In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_albert_david.pdf [letöltve: 2014-01-05]
- Albert F. – Dávid B. – Molnár Sz. (2007) Internethasználat és kapcsolati erőforrások időbeni alakulása Magyarországon. Egy longitudinális vizsgálat eredményei. *Szociológiai Szemle* 17 (3-4), 93–114.
- Arató A. (2009) Sikeres kezdet után részleges kudarc- merre tovább? Posztiszuverén alkotmányozás Magyarországon. *Fundamentum* 3, 5–30.
- Bajomi I. (2006) *Konfliktusok és konszenzusképzés az oktatásban*. Budapest: Új Mandátum.
- Bajomi-Lázár P. – Monori Á. (2007) Esti főműsoridős híradók a magyarországi televíziókban. *Médiakutató* 3, 101–111.
- Balogh M. (1997) Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban. *Eszmélet* (9) 34, 69–75.
- Balogh Cs. (2011) A politika közösségiweb-használata Magyarországon. *Médiakutató* 1. Hozzáférhető: http://www.mediakutato.hu/cikk/2011_02_nyar/03_politika_kozossegweb [letöltve: 2014-01-05]
- Barkóczy B. (2010) A hazai radikális jobboldal térhódítása az interneten. *Médiakutató* 4, 51–61.
- Barta J. (2007) „Ha nem megy ellenük, csináld velük!” *Médiakutató* 3, 115–123.
- Bernát A. – Fábíán Z. (2008) Digitális írástudás, társadalmi szegmentáltság. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI.
- Bodoky T. (2005) A hírportál mint tömegmédiium. *Médiakutató* 2, 67–82.
- Bodoky T. (2007) „Nincs tévém, nem olvasok papírújságot”. *Médiakutató* 2, 97–120.
- Bodoky T. – Urbán Á. (2011) A Facebook hatása a hírfogyasztásra: közösségépítés helyett közösségépítés. *Információs Társadalom* 1–4, 121–135.
- Borbáth E. (1999) Az amatőr művészeti mozgalmak helyzetének vázlatos értékelése. *Szín – Közösségi Művelődés* (4) 1, 1–13.
- Bors R. (2009) Pro-anorexia fórumok. *Médiakutatás* 3, 23–34.
- Bukodi E. (2006) Társadalmunk szerkezet különböző nézőpontokból. In Kovách Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág Kiadó, 109–161.

- Burján A. (2010) Internetes politikai kampány. *Médiakutató* 3, 93–103.
- Czike B. (2006) *A pedagógusszerep változása*. Budapest: Eötvös József.
- Csákó M. (2008) A konfliktuskezelés kultúrájának alakulásáról. *Educatio* 3, 356–365.
- Csepeli Gy. – Prazsák G. (2010) *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Budapest: Józsefvég.
- Cserta O. (2002) A kulturális piac kialakulása Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (80) 5–6, 577–596.
- Csigó P. (1998) A gazdasági stabilizációs diskurzus – a konszolidáció diskurzusa. *Szociológiai Szemle* 3. Hozzáférhető: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9803csigo.htm> [letöltve: 2012-01-24]
- Csigó P. (2005) Közéleti diskurzusok és identitások a népszerű média terében. Miért nincs hatásuk a kereskedelmi híradóknak? *Médiakutató* 4, 33–57.
- Csüllög K. – Varga A. (2007) Felmérés a hazai e-közigazgatás lakossági fogadtatásáról. *Információs Társadalom* 1, 86–96.
- Csüllög K. (2012) Szabadidős netezés: társasan vagy magányosan? *Információs Társadalom* 2, 24–40.
- Dányi E. – Altorjai Sz. (2003) A kritikus tömeg és a kritikusok tömege. *Médiakutató* 3, 81–99.
- Dessewffy T. – Rét Zs. (2004) Az info-kommunikációs technológiák terjedése – objektív és szubjektív gátak. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI.
- Dessewffy T. – Ságvári B. (2006) Indikátor fetiszizmus, avagy az elgörbült méterrúd. *Információs Társadalom* 3, 86–96.
- Dupcsik Cs. (2012) A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák, különös tekintettel a familizmusra. *Demográfia* 2–3, 123–135.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* 4, 307–328.
- Erős F. – Fábrián Z. (2005) Cigányellenesség Magyarországon. In Tamás P. – Eröss G. – Tibori T. (szerk.) *Nemzetfelfogások – Kisebbség-többség*. Budapest: Új Mandátum – MTA SZKI, 204–211.
- Eröss G. – Kende A. (2010) Sajátos nevelési igény: közpolitikák, tudományok, gyakorlatok. *Educatio* 4, 615–636.
- Európai Bizottság (2013) Digital agenda for Europe – Hungary. A Europe 2020 Initiative. Hozzáférhető: <https://ec.europa.eu/digital-agenda/sites/digital-agenda/files/HU%20internet%20use.pdf> [2014-11-11]
- Fábrián Z. (2005) Szavazói táborok társadalmi, gazdasági beágyazottsága In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány
- Fehér B. (2010) A narratív segítő beszélgetés. *Esély* 3, 66–88.
- Ferencz B. – Rétfalvi Gy. (2011) Közösségi hálózatok és mediadisztribúció: a nol.hu a Facebookon. *Médiakutató* 3. Hozzáférhető: http://www.mediakutato.hu/cikk/2011_03_osz/03_kozossegi_halozatok_mediadisztribucio/ [letöltve: 2015-01-01]
- Ferge Zs. (1996) A rendszerváltás megítélése. In *Szociológiai Szemle* 1. Hozzáférhető: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9601ferge.htm> [letöltve: 2013-11-01]
- Ferge Zs. (2005) Ellenálló egyenlőtlenségek. *Esély* 4, 3–41.
- Ferge Zs. (2008) Miért szokatlanul nagyok a magyarországi egyenlőtlenségek? *Esély* 2, 3–14.
- Forray R. K. (2009) Hátrányos helyzet – a cigányság az iskolában. *Educatio* 4, 436–446.
- Füstös L. – Szokolczai Á. (1999) Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle* 3, 54–71.
- Gábor R. I. – Galasi P. (1981) *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Galács A. – Ságvári B. (2008) Digitális döntések és másodlagos egyenlőtlenségek: a digitális megosztottság új koncepciói szerinti vizsgálat Magyarországon. *Információs Társadalom* 2, 37–52.
- Gagyi Á. (2009) *A civil globalizáció univerzális eszméje a 'periférián'*. Globalizációkritikus csoportok Romániában és Magyarországon. Doktori disszertáció. Budapest – Kolozsvár: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Doktori Iskola Kommunikáció Program. Hozzáférhető: http://nydi.btk.pte.hu/sites/nydi.btk.pte.hu/files/pdf/GagyiAgnes2010_disszertacio.pdf [letöltve: 2011-11-11]
- Gakovic D. (2007) A tehetetlenség lehetséges okai a gyermekjóléti szolgáltatás területén. *Esély* 3, 84–97.
- Gáti A. (2009) Tudatos fogyasztás. Az élelmiszer-vásárlás és a fogyasztói szokások változása. In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_gati.pdf [letöltve: 2012-10-12]
- Gayer Z. – Balog Barabás T. (2011) Adatbiztonság, adattudatosság a közösségi hálózatokban. *Médiakutató* 3. Hozzáférhető: <http://>

www.mediakutato.hu/cikk/2011_03_osz/01_adatbiztonsag_adattudatosag [letöltve: 2015-01-30]

- Giczi J. – Sik E. (2009) Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_gici_sik.pdf [letöltve: 2014-01-02]
- Grajczjár I. – Tóth A. (2011) Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In Enyedi Zs. – Szabó A. – Tardos R. (szerk.) *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*. Budapest: DKMKA, 57–92.
- Gregor A. (2010) Előíró nemi sztereotípiák 1996-ban és 2008-ban Magyarországon. In Némedi D. – Szabari V. (szerk.) *Kötő-jelek 2009*. Budapest: ELTE-TáTK. 69–104.
- Hack P. et al. (2012) *Corruption risks in Hungary 2011*. Berlin: Transparency International. Hozzáférhető: http://www.transparency.hu/uploads/docs/Corruption_Risks_in_Hungary_NIS_2011.pdf [letöltve: 2014-01-10]
- Halmos T. (2006) Partneri viszony az orvos-beteg kapcsolatban és ennek hatása az egészségi állapotra A demokratikus elvek érvényesülése a klinikai gyakorlatban. *Magyar Tudomány* 9, 1099–1105.
- Hammer F. (2004) Közbeszéd és társadalmi igazságosság. *Médiakutató* 1, 7–24.
- Hankiss E. – Füstös L. – Manchin R. – Szokolczai Á. (1982) *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- Hankiss E. (1986) *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető.
- Hankiss E. (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Hunyadi Zs. (2005) *Kulturálódási és szabadidő eltöltési szokások, életmód csoportok*. Budapest: Magyar Művelődési Intézet. Hozzáférhető: http://www.socio.mta.hu/uploads/files/archive/Talalkozasok_a_kulturaval_7.pdf [letöltve: 2014-01-02]
- Anna (2004) Alapítványi iskolák jellemzői a statisztikai adatok tükrében. *Educatio* 1, 11–26.
- Karácsony G. – Róna D. (2010) A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. In *Politikatudományi Szemle* XIX. 1. 31–63.
- Keller T. (2009a) Magyarország helye a világ értéktérképén. In *TÁRKI – Kutatás a magyar társadalom értékrendszeréről, gazdasági attitűdjeiről*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf [letöltve: 2012-04-24]
- Keller T. (2009b) A gazdasági erkölcsösséget szabályozó társadalmi normákról – normakövetés és normaszegés In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_keller.pdf [letöltve: 2012-04-24]
- Keller T. – Sik E. (2009) A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_keller_sik.pdf [letöltve: 2014-02-03]
- Kerényi Sz. (2010) Using Pollution to Frame Collective Action: Urban Grassroots Mobilisations in Budapest. In Dürr, E. – Jaffe, R. (eds) *Urban Pollution: Cultural Meanings, Social Practices*. Oxford – New York: Berghahn Books.
- Kerezsi K. (2007) Büntetve gondozni? A javítóintézeti nevelés helye a fiatalkorúak büntető igazságszolgáltatási rendszerében. *Esély* 3, 36–54.
- Kertesi G. (2005) *A társadalom peremén: romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris.
- Kis G. (2011) Az állami beavatkozás szerepe az infokommunikációs infrastruktúra kialakításában. *Információs Társadalom* 1–4, 102–120.
- Kiss M. (2007) A digitális esélyegyenlőség helyzete Magyarországon. *Információs Társadalom* 3, 83–101.
- Kovách I. (2012) *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum – MTA TK SZKI.
- Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) (2012) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA TK SZKI.
- Kopp M. – Martos T. (2011) *A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jólét, életminőség viszonya*. Készült a Jövő Nemzedékek Állampolgári Biztosának megbízásából. Hozzáférhető: http://beszamolo2010.jno.hu/cd/fuggelekek/2_kutatasok_eredmenyei/kopp_gazdasagi_novekedes.pdf [letöltve: 2014-08-20]
- Kovács K. (2006) *Egészség-esélyek*. KSH-NK Műhelytanulmányok 6. Hozzáférhető: <http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Muhelytanulm/muhtan5.pdf> [letöltve: 2012-02-02]
- Kristóf L. (2013) Párkapcsolati formák a magyar elitben. *socio.hu* 4, 91–115.
- Kuczi T. (2000) *Kisvállalkozások és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör.
- Kuczi T. (2006) Kisvállalkozók a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 449–479.
- Kuti É. (2009) A kultúra iránti érdeklődés és a kultúrafogyasztás alakulása a Nemzeti Médiaanalízis adatai alapján. In Antalóczy T. – Füstös L. – Hankiss E. (szerk.) *[Vész]jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról*. Budapest: MTA Politikai

Tudományok Intézete, 151–201.

- Ladányi J. – Szelényi I. (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Lampé Á. (2006) Hazai „breaking news”. *Médiakutató* 4, 29–39.
- László M. (2005) Hírműsorok generációs szemmel. *Médiakutató* 4, 59–74.
- Lázár G. (1996) A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In Lázár G. – Lendvai J. – Örkény A. – Szabó I. (szerk.) *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Új Mandátum.
- Lelkes O. (2009) Az egyenlőtlenség nagyságának megítélése. In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_lelkes.pdf [letöltve: 2014-03-01]
- Ligeti Gy. (2007) Kisebbségek és bevándorlók a médiában. *Médiakutató* 3, 27–40.
- Mikecz D. (2007) Az internet szerepe az alternative mozgalmak dinamikájában. *Információs Társadalom* 3, 70–82.
- Molnár Gy. (2012) A technológia és hálózat alapú tanulási formák és attitűdök az információs társadalomban, különös tekintettel a felsőoktatás bázisára. *Információs Társadalom* 3, 61–77.
- Monori Á. – Kozma K. (2010) „Ezek az emberek nem tudják elfogadni a szabályokat, nem képesek a beilleszkedésre”. *Médiakutató* 2, 19–33.
- Nagy P. T. (2009) Pártok az oktatáspolitikai erőterében. *Educatio* 4, 447–460.
- Nagy R. (2007) Digitális egyenlőtlenségek a fiatalok körében: mítosz vagy valóság? *Információs Társadalom* 2, 17–30.
- Németh A. (1996) *A reformpedagógia múltja és jelene*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pápai J. (2007) Áll az alku, avagy a televíziós műfajhatárok összemosódásáról. *Médiakutató* 4, 63–78.
- Péterfi F. (2009) Érdekképviselet, érdekvédelem, hatalomkontroll – mi végre? *Civil Szemle* 1–2, 78–94.
- Róbert P. (2004) Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 193–205.
- Ságvári B. (2008) Az IT-generáció – Technológia a mindennapokban: kommunikáció, játék és alkotás. In *Új Ifjúsági Szemle* 4, 47–56.
- Ságvári B. – Pillók P. – Galács A. (2007) Az erőszak képei a magyar médiában. *Médiakutató* 3, 69–81.
- Sántha Á. (2006) *Szingliéletforma Budapesten*. Kézirat. Hozzáférhető: http://andorkaweb.tarki.hu/Konferenciak/Konferencia2006/Santha_Agnes.pdf [letöltve: 2010-11-06]
- Sáska G. (2008) A veszélyes iskola. *Educatio* 3, 331–345.
- Sáska G. (2009) Nevelésügyünk húsz éve. *Educatio* 4, 492–508.
- Sik D. (2012) *A modernizáció ingája – Egy genetikai kritikai elmélet vázlatja*. Budapest: ELTE-Eötvös.
- Sik D. (2014a) A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete. *socio.hu* 4, 150–181.
- Sik D. (2014b) *Demokratikus kultúra és modernizáció – Állampolgári szocializáció 20 évvel a rendszerváltás után*. Budapest: L'Harmattan.
- Szabó I. (2009) *Nemzet és szocializáció*. Budapest: L'Harmattan.
- Szalai B. (2011) *Kevéssé bízunk egy(s)másban*. In <http://www.tarki.hu/hu/news/2011/kitekint/20110822.html>
- Szalai E. (2001) *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai E. (2006) Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 349–375.
- Szalai J. (2007) *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szalai J. (2010) A szabadságtalanság bővülő körei. Az iskolai szegregáció társadalmi „értelméről”. *Esély* 3, 3–22.
- Szalma I. (2009) Az iskolai és munkaerő-piaci státusz hatása a párkapcsolat-formálódásra. *Demográfia* 2–3, 175–205.
- Székely L. (2010a) Útikalauz a digitális benszülöttek világába. *Új Ifjúsági Szemle* 3, 42–63.
- Székely L. (2010b) Internetcsizma az iskolapadon. *Új Ifjúsági Szemle* 4, 79–87.
- Szirbik G. (2012) Az információs társadalom árnyékvilágához. Az állami gondozottak és a tudástechnológiai kihívás. *Információs Társadalom* 1, 44–64.

Tóka G. – Popescu, M. (2002) Befolyásolja-e a szavazókat a Magyar Televízió kormánypárti propagandája? *Médiakutató* 1, 21–38.

Tóth I. Gy. (2009) *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei* című kutatás zárójelentése. Budapest: TÁRKI. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf [letöltve: 2012-03-01]

Tóth K. – Szabó V. – Bajomi I. – Berényi E. – Neumann E. – Vida J. (2010) *The intertwining of knowledge and politics in the policy connecting to teachers in-service training in Hungary*. Know&Pol kutatási jelentés. Hozzáférhető: <http://www.knowandpol.eu/IMG/pdf/o32.hungaryeducation.pdf> [letöltve: 2012-10-12]

Tóth G. A. (2012) *Constitution for a Disunited Nation: On Hungary's 2011 Fundamental Law*. Budapest – New York: CEU Press.

Utasi Á. (2001) A fiatal egyedülálló nők párkapcsolati esélye. In Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, 113–134.

Varsányi E. (2007) Tartalmak és formák egysége a szociális munkában. *Esély* 3, 67–83.

Vass L. (2010) A politika és a közigazgatás viszonya. *Politikatudományi Szemle* XIX 3, 65–80.

